

VEREENIGING
TER BEOEFENING VAN DE KRIJGSWETENSCHAP.
1869-1870.

Verslag der bijeenkomst van den 29sten April 1870.

De heer STARING, Onder-Voorzitter der Vereeniging, opent de vergadering en deelt mede dat de Voorzitter, de heer STORM VAN 's GRAVESANDE, tot zijn leedwezen verhinderd is deze bijeenkomst bij te wonen.

De Onder-Voorzitter geeft daarna het woord aan den heer A. POMPE, die tot onderwerp van zijne rede heeft gekozen:

*Krijgskundige beschouwing van den veldslag bij
Langensalza, 27 Juni 1866.*

De heer POMPE zegt het volgende:

M. H.

Aan de vereerende uitnoodiging van het Bestuur dezer Vergadering, ter vervulling eener spreekbeurt, gaarne voldoende, om ook naar mijn vermogen mede te werken tot bereiking van het door de Vereeniging beoogde doel: „verspreiding van krijgswetenschap”, wensch ik heden avond uwe belangstellende aandacht te vestigen op een wapenfeit uit de jongste krijgsgeschiedenis.

Onder de krijgswetenschap behoort voorzeker ook die, waaruit zich de kunst van oorlogvoeren en de gevechtskunst ontwikkelden. *Strategie en tactiek*, met andere woorden, *legergebruik* op oor-

logstooneel en slagveld, is en blijft voor legerbestuur en troepen-aanvoering onmisbare kennis.

Mag de staatsman, die over vrede en oorlog te beslissen heeft, geen vreemdeling wezen in *eerstgenoemde* wetenschap; staat het beleid der buitenlandsche aangelegenheden, waaruit de oorlog kan ontstaan, in het nauwste verband met de voorbereiding tot den krijg, met tijd en plaats van samentrekking der strijdkrachten; wordt de staatkundige onderhandeling meermalen te hulp geroepen tot tijdwinst, in het belang der operatiën; — wenschelijk mag het worden geacht, dat ook deze kennis in ruimeren kring worde verspreid. Door haar toch voorkomt men, bij oorlogvoering, vaak onjuiste oordeelen, die op noodlottige wijze mistroutwen of te lichtvaardig vertrouwen kunnen wekken; in de ure des gevaars is zij in staat een klein volk met zelfvertrouwen te bezielen en onverwintlijk te maken. Zij doet het onvermijdelijke erkennen der zware lasten, eener natie in vreedstijd opgelegd, om bij aanranding zelfstandigheid en vrijheid te kunnen handhaven.

En al behoort nu de kennis van het *legergebruik op het slagveld* meer bepaald tot het domein van den officier, toch ook is zij onmisbaar voor allen, die geroepen zijn over organisatie der strijdkrachten, oefening, uitrusting, enz. eene vaak beslissende stem uit te brengen. Op het gevechtsteld komen de feilen uit, die eene Regeering beging met betrekking tot de strijdkrachten van den Staat. Dáár wordt het beleid eener organisatie, de deugdelijkheid der bewapening, de degelijkheid der opleiding en oefening van het leger beproefd. Dáár, in het strijdperk, treedt het onmiskenbaar in 't licht, of een volk, in tijd van vrede, welvaart en rust, vrijheidlievend en krachtig genoeg was, niet alleen om de lasten van een hoog oorlogsbudget gewillig te torschen, maar ook veerkrachtig genoeg, om de wapenen tot beveiliging van den Staat zóó te leeren dragen, dat er ook bij minderheid van getal, kans op overwinning bleef bestaan.

Nuttig moge het daarom worden geacht, wanneer ik, lettende op een ten vorigen jare hier uitgesproken en door het Bestuur der Vereeniging gedeelden wensch, de rij der voordrachten en discussiën over de samenstelling der strijdkrachten van den Staat, over de natuurlijke en kunstmatige verdedigingsmiddelen van ons land, afwissel met de beschouwing van het *legergebruik in oorlogstijd*.

Hoe uitlokkend mij ook eene voordracht toescheen over zoodanig gebruik tot verdediging van rivieren of andere defensielijnen, wyl hierdoor veel van dadelijke toepassing op ons Vaderland ter sprake kon komen, toch meende ik, met het oog op het vraagstuk onzer wettelijke legerorganisatie, beter te doen, ditmaal over *legergebruik op het slagveld* te spreken, en een veldslag tot onderwerp van beschouwing makende, daaraan eenige opmerkingen omtrent dit vraagstuk, omtrent uitwerking der vuurwapens op het gevechtveld, troepenvorming en aanvoering te ontleenen.

Op welken veldslag de keuze gevestigd? Behandelde ik gaarne den veldslag van Waterloo, die wereldgebeurtenis door zijne staatkundige gevolgen; schitterend reeds door de verkregen uitkomsten op het slagveld; ten hoogste dramatisch door NAPOLEONS toestand; aangrijpend, hier vooral, waar wij zouden mogen wijzen op Nederlandsche troepen, niet onderdoende in standvastigheid en moed voor beproefde Britsche krijgsscharen, op een ORANJE, SAKSEN-WEIMAR, DE PERPONCHER, aanvoerders, wier herinnering nimmer uit ons leger moge wijken, — toch meende ik dit onderwerp niet te mogen kiezen. Tusschen het *toen* en het *heden* ligt ook op het gebied der krijgskunst eene zeer groote kloof; de verbetering der vuurwapens, de wijziging van het geschut, spoorwegen en telegrafen stelden vele andere eischen. Blijve er immer veel leerrijks in vroegere wapenfeiten, — het heden vraagt dringend, en terecht, naar de uitkomsten der jongste ervaring.

Naar de nieuwste krijgsgeschiedenis verwezen, gevoelde ik mij inzonderheid aangetrokken door den veldslag bij Langensalza. Dáár toch, een klein leger in ongunstige omstandigheden, wat organisatie, uitrusting en verpleging betreft, dekking zoekende achter eene terreinafscheiding, aangegrepen door een overmoedigen en beter gewapenden vijand, en — in dien strijd, overwinnaar. Dáár, eene worsteling van *slechts weinige uren*, maar lang genoeg om het Hannoveraansche leger tweemaal zooveel verliezen te berokkenen, als onze dubbel sterke krijgsmacht leed, gedurende den geheelen Tiendaagschen veldtocht. Dáár, een strijd, zooals vermoedelijk ons leger of een deel daarvan te strijden zal hebben, als Nederland metterdaad zijne onafhankelijkheid wil handhaven.

Uwe welwillende aandacht moge mij thans volgen, wanneer ik

uwe gedachten heenleid naar de kleinere Saksische Staten. Verlaten wij het welvarend en schoongelegen Gotha langs den straatweg, die in noordelijke richting op de Pruisische provincie Saksen toeloopt, dan komt men door de Gotha'sche dorpjes Warza en Westhausen, na omstreeks 2½ uur gaans, aan de Pruisische grens, bij de vereeniging van den gevolgden weg met dien naar Eisenach. Nabij dit punt ligt het Pruisische dorp Henningsleben, wederom op een groot half uur afstands verwijderd van Langensalza, eene van het zuiden naar het noorden langwerpig uitgebouwde fabriekstad, met ruim 8000 inwoners. In dit stadje vereenigen zich vier hoofdwegen: de oostelijke voert naar de Pruisische vesting Erfurt, de zuidelijke naar Gotha en Eisenach, de westelijke over Mühlhausen en Heiligenstadt naar Göttingen, en de noordelijke over Merxleben naar Nordhausen. Aan de oostzijde zich uitstrekende tot aan den voet van den ruim 30 meters hoogen Judenhügel; aan den noord-westkant bepaald door de Salza, een beekje van ruim 1 meter diepte, is Langensalza aldaar uitgebreid door eene voorstad, met een ringmuur omgeven waartegen onderscheiden groote fabrieken zijn aangebouwd. Van den Judenhügel af, ontwaart men, in noordelijke richting, het smalle, gedeeltelijk gekanaliseerde riviertje de Unstrut, zich door laag gelegen weiland heen slingerende; een aan gene zijde der rivier zich snel verheffend terrein, en de aan de Unstrut gelegen kleinere plaatsjes Merxleben, tegenover den Judenhügel, gedeeltelijk tegen en op eene hoogte, de Kirchberg, gebouwd; Thamsbrück aan de west-, Nägelstedt aan de oostzijde. In die richting breidt zich ook de Judenhügel uit, aan eene lagere heuvelrij verbonden, terwijl hij in zuidelijke richting zich aansluit aan breede, doch minder hooge terreingolven, die zich naar de zijde van Henningsleben voortzetten. Noordwaarts blijft de voet van den Judenhügel tot op omstreeks 700 pas van de Unstrut verwijderd. Aan dien voet ligt het badhuis met bijbehorend boschje, door eene breede, met kastanje-boomen bezette allée verbonden aan den straatweg, die naar Merxleben voert. Westwaarts van Langensalza heeft het landschap nagenoeg hetzelfde voorkomen als zuidwaarts van de stad. De terreingolven verliezen zich gedeeltelijk onmerkbaar; op enkele punten evenwel, dalen zij met steile helling in het lagere terrein der Unstrut af. De Judenhügel is blijkbaar het hoogste punt van het terrein; de vlakke

kruij van den tegenover liggenden Kirchberg ligt omstreeks 4 meters lager.

Ware men in den vroegen morgen van den 27sten Juni 1866 op dit punt geweest, vermoedelijk was de aandacht het meest getrokken door de bivakvuren, die men bij Merxleben, Thamsbrück en Nägelstedt opmerkte; door het heen en weder rijden van vlugge ordonnansen tusschen Henningsleben en Langensalza; door de buitengewone drukte in die plaats, bij het vermoeden dat vijandelikheden zoo niet in, dan toch nabij de stad ophanden waren. Het Hannoveraansche leger was in den nacht van 26 op 27 Juni langs en door deze plaats getrokken, en had noordwaarts van de Unstrut die bivakvuren ontstoken.

Te dezer plaatse behoeft het zeker niet breedvoerig herinnerd te worden, hoe Hannover in den oorlog met Pruisen gewikkeld werd. 't Hannoveraansche leger op verschillende plaatsen van het Koninkrijk verspreid, en op marsch naar onderscheiden punten, ten einde de gewone jaarlijksche manoeuvres met vereenigde wapens, — ditmaal door politieke oogmerken vervroegd, — te houden, werd, dank der hulp van telegraaf en spoorweg, nog bij tijds rondom Göttingen, in 't zuiden des Koninkrijks, geconcentreerd. Met buitengewone inspanning van het meest noodzakelijke voorzien; in de laatste ure gereorganiseerd, zou het, bij het naderen der Pruisen, in beweging worden gesteld, om over het grondgebied van Hessen-Cassel of langs Eisenach voort te dringen naar Beijeren en zich te vereenigen met het 8ste Bondskorps, dat in het noorden van Beijeren saamgetrokken, eene voorwaartsche beweging zou maken, tot bespoediging dier vereeniging. De marsch over Cassels grondgebied, opgegeven vóór de marschorder was uitgevaardigd ten gevolge van het bericht dat Pruissische troepen uit Cassel zich op den te volgen weg hadden vertoond, werd nu een marsch door de Pruisische provincie Saksen. Aangevangen op 21 Juni, en gericht op Eisenach, werd zij nogmaals gewijzigd, zoodat de Hannoveranen, na drie dagen marcheerens, op den 23sten Juni 's avonds, tusschen Langensalza, Gotha en Eisenach aankwamen, en te kvader ure met onderhandelingen zich inlieten. Op het punt, om nog den volgenden dag bij Eisenach zich baan te breken, werden zij daarin belet, door eene dier eigenmachtige handelingen van een hunner staf-

officiëren, die, hadde zij niet te goeder trouw plaats gehad, verraad zou zijn geweest. Het gunstig oogenblik, bij krijgsondernemingen, duurt immer zeer kort en komt niet licht terug. De Pruisen wonnen een kostbaren tijd om zich te Gotha en te Eisenach te versterken. Te nauwernood konden de Hannoveranen de erkenning verwerven eener wapenrust, door hen met den generaal VON ALVENSLEVEN, gevolmachtigde des Konings van Pruisen, gesloten; — de opperbevelhebber der Pruisische troepen, generaal VOGEL VON FALCKENSTEIN, te Eisenach, de generaal VON FLIES te Gotha waren begeerig de Hannoveranen aan te vallen en hun tegenstand te breken. De waarschijnlijkheid van dien aanval, 't zij van den kant van Eisenach of van Gotha, wellicht ook van de zijde van Mühlhausen, had den Hannoveraanschen bevelhebber genoopt de sterke defensieve stelling in te nemen, die door de Unstrut werd aangewezen. Van daar die bivakvuren noordwaarts, en dat voorpostenstelsel zuidwaarts van Langensalza.

Eene nadere kennismaking met dit leger ligt voor de hand.

Tot op den 17^{den} Juni was het ingedeeld geweest in twee infanterie-divisiën, ieder van twee brigaden; eene cavalerie-divisie van drie brigaden, en eene artillerie-brigade, bestaande uit 2 kompagnien rijdende artillerie en 3 artillerie-bataljons, ieder van 3 veld- en 1 park- en reserve kompagnie. Het ingenieurs-korps bestond uit den staf en 2 pionnier-kompagniën. Met het personeel van generaals, den generalen staf, adjudanten des Konings, academie- en cadetten-corps, het trein-corps, de saniteits-kompagnie en de kompagniën handwerkers, moest het leger tellen 27 194 man en 5539 paarden. Aan strijdbare manschappen waren dan tegenwoordig 655 officieren en 25 094 man.

Dit leger werd gevormd door werving, het aannemen van vrijwilligers en militie.

Nagenoeg alle Hannoveranen waren volgens de wet, na het volcindigen van het 20ste levensjaar, gedurende 7 jaren dienstplichtig. De zes jongste lichtingen vormden den vredesvoet; de oudste lichting eene reserve, alleen in buitengewone gevallen op te roepen. Plaatsvervanging was veroorloofd. De dienstdtijd bij het korps bedroeg gemiddeld twee jaar.

Diep ingrijpend was de reorganisatie, waaraan het leger onderworpen werd, toen de oorlog reeds uitgebroken was. Het be-

staande divisie- en brigade-verband werd opgeheven. Geheel het leger werd op nieuw ingedeeld in vier brigaden, ieder uit de drie wapens samengesteld; eene brigade reserve-cavalerie, en eene brigade reserve-artillerie werden er aan toegevoegd. Vele kommandeerende officieren ontvingen pensioen. Subalterne officieren werden tot hoogere rangen bevorderd en bij andere troepengedeelten overgeplaatst; 51 luitenants-plaatsen door vaandrighs en cadetten aangevuld; de adjudant-generaal en de chef van den generalen staf, personen, die op de opperste leiding den gewichtigsten invloed uitoefenden, door anderen vervangen.

Slechts vijf dagen had het Hannoveraansche leger tijd gehad om samengetrokken, versterkt, op nieuw ingedeeld en zoo goed mogelijk uitgerust te worden met den voorraad kleeding, veld-uitrusting en munitie, die zich gedeeltelijk in de corps-magazijnen, gedeeltelijk in de arsenalen te Hannover bevonden. Door buitengewone inspanning van het spoorweg-personeel mocht het gelukken dien voorraad voor een groot deel naar Göttingen over te brengen, tot dat de bezetting van het station te Hannover door Pruisische troepen, in den middag van 17 Juni, het verder transport onmogelijk maakte. Uit het niet ingedeeld personeel en het aangevoerde materieel vormde men, rusteloos voortwerkende, eene munitie-kolonne, een beweegbaar artillerie-depôt, en de legeretros waarbij zich de ponton-trein en eene proviand-kolonne bevonden. Daar intusschen een aanzienlijk getal nog met groot verlot zijnde manschappen tegen den 20sten en den 23sten Juni onder de wapens waren geroepen en het leger reeds den 21sten den vaderland-schen grond verliet, kon geen der corpsen de sterkte hebben, die het naar organieke besluiten moest bezitten. Bovendien waren bij sommige infanterie-regimenten de recruten nog niet in de bataljons overgegaan, zoodat er een aanmerkelijk verschil in de sterkte der brigaden bestond.

Volgens de officieele Hannoveraansche opgaven hadden de corpsen op *den dag van den veldslag* de volgende indeeling en sterkte:

de 1e brig., Gen.-Maj. v. D. KNESEBECK:	Bat. esk. vuurm. strijdb. m.
2 bat. garde-regiment	} 5 4 6 4006
2 " lijf-regiment	
1 garde jager-bataljon	
1 Koningin huzaren-regiment.	
1 gladder 12 ^{ter} batterij (Meyer)	

eerste vermoeiende marschen en gebrekkige verpleging reeds achtergebleven.

De gemiddelde gevechtssterkte der infanterie-bataljons bedroeg bij de 1e en 2e brigade ruim 700 man; bij de 3e en 4e brigade ruim 500 man. De jager-bataljons waren het sterkst, gemiddeld omstreeks 800 man. Het escadron telde gemiddeld 75 ruiters.

Hoewel enkele bataljons, bij het ontvangen der order om zich op Göttingen te richten, van hunne depots verwijderd en daardoor buiten staat waren, om den aldaar aanwezigen voorraad van kleeding- en uitrustingsstukken nog mede te voeren, gelukte het toch geheel de infanterie op vrij voldoende wijze uit te rusten. Zij was bewapend met een tromplaadgeweer, dat, in den laatsten tijd, door het uitnemen van de kern gewijzigd was; alleen de bataljons van het 4e en 7e regiment waren met het onveranderd geweer bewapend en hadden daarvoor eene bijzondere munitie noodig. Een voldoende voorraad patronen, uit de magazijnen gered, was te Göttingen saamgebracht. Vele bataljons hadden hunne eigene voertuigen bij zich; er waren er echter ook, die zich van gerequireerde wagens moesten bedienen.

Voor al aan paarden deed zich de grootste behoefte gevoelen. Zelfs met aankoop van paarden in het eigen land en het indeelen van buitgemaakte Pruissische paarden kon geen enkel cavalerie-regiment tot eene sterkte van 400 paarden worden opgevoerd. Voor de bagnaadje moest de cavalerie zich van gerequireerde voertuigen bedienen; een deel der velduitrusting was in de tuighuizen te Hannover achtergelaten.

Was de infanterie reeds sedert eene maand onder de wapenen, de cavalerie was reeds een à twee maanden vroeger opgekomen en had derhalve drie maanden oefeningstijd gehad.

Van de artillerie waren 2 rijdende batterijen en 3 veld-batterijen gevechts- en manoeuvreervaardig, doch slechts van het $\frac{2}{3}$ gedeelte harer uitrusting voorzien. Met groote inspanning en opoffering van allerlei aard was men er in geslaagd, om nog eene veldbatterij van 4 getrokken 6 $\frac{1}{2}$ ers, eene andere van 6 lichte 12 $\frac{1}{2}$ ers en eene batterij van 6 24 $\frac{1}{2}$ er houwitser te organiseren en eenigermate uit te rusten. Deze batterijen waren niet manoeuvreervaardig. De meeste paarden waren pas aangekocht en niet geoefend; de bespanningen te zwak voor de zware vuurmonden; een groot deel

van het personeel was onbereden. Nog tien andere zware vuurmonden, gedeeltelijk uitgerust, werden met gebrekkige bespanning medegevoerd, om zoo noodig als positie-geschut te worden aangewend.

Aan al die wapens en hunne aanvoerders ontbrak het aan krijgservaring. Het laatste optreden van een deel der Hannoveraansche krijgsmacht had 18 jaren vroeger plaats gehad, tegenover Denemarken in 1848 en 1849. Personen, destijds in ondergeschikten rang, waren nu aanvoerders, bevelhebbers geworden. Velen waren in het laatste oogenblik tot hunne moeilijke betrekking geroepen bij afdeelingen, die zij niet genoegzaam kenden.

Moreele kracht deed echter vele bezwaren, uit de gebrekkige organisatie, uitrusting en oefening voortkomende, op bewonderenswaardige wijze overwinnen. Trouw aan het vaandel bewoog een groot aantal met verlof zijnde manschappen, ongeveer 3000, hunne corpsen tot op vreemden bodem op te zoeken. Kleinere afdeelingen, in het noorden des Koninkrijks achtergelaten, kwamen langs groote omwegen op vijandelijk grondgebied zich bij het leger aansluiten. Vaderlandsliefde dreef een aantal vrijwilligers naar de gelederen, en deed bij de eerstvolgende zware marschen de vermoeienis en de gebrekkige verpleging zonder eenige klacht doorstaan. Zelfs eene opgeruimde stemming bleef in het leger heerschen, in weerwil van de onzekere toekomst, die men tegenging, en van de teleurstelling, die men in Eisenach's omtrek ondervond. En toen eindelijk het oogenblik van den strijd aanbrak, ontwikkelden zich, bij aanvoerders en ondergeschikten, eene geestkracht en eene geestdrift zoo groot, dat de overwinning niet alleen werd behaald, maar dat de bestreden en geslagen vijand zelf luide hulde bracht aan de dapperheid van het Hannoveraansche leger.

De tegenwoordigheid van den Koning en zijn zoon, te midden zijner dapperen, deelende in de ontberingen de vermoeienis en de gevaren zijner troepen, vast besloten om de rechten van Hannover als onafhankelijken Staat en van zijn Stamhuis te verdedigen, oefende ongetwijfeld den gunstigsten invloed uit op het moreel des legers, en spoorde een ieder tot de hoogste krachtsontwikkeling aan.

Dit leger nu was toevertrouwd aan den luitenant-generaal von ARENTSCHILDT, die het laatst als bevelhebber der 2de infanteriebrigade had gediend. In hetzelfde besluit, waarbij de generaal

VON ARENTSCHILDT tot Opperhevelhebber werd benoemd, werd de kolonel CORDEMANN van den generalen staf tot chef van dien staf aangesteld. Konden beide officieren op eene eervol volbrachte loopbaan terugwijzen, bijzondere krijgsservaring, bij groote operatiën in den werkelijken oorlog opgedaan, hadden zij niet.

In den vroegen morgen van 27 Juni scheen men bij het Hannoveraansche leger een aanval te verwachten. Het afwijzen der laatste Pruisische voorstellen, door een gevolmachtigde des Pruisischen Konings 's avonds te voren overgebracht; de zekerheid dat te Gotha en te Eisenach aanzienlijke strijdkrachten werden saamgetrokken, waren voldoende grond voor die verwachting. Een voorpostenstelsel, gevormd door de Cambridge-dragonders, die in een aantal veldwachten en ondersteuningsposten tusschen Eckartsleben, Henningsleben en Grumbach waren opgelost, en op een te Langensalza gelaten bataljon, als voorhoede-gros, steunden, bewaakte genoegzaam al de wegen in de richting naar Gotha en Eisenach. De troepen bleven gedeeltelijk onder de wapenen. Men wachtte, doch wachtte te vergeefs. De tijding, dat de Pruisen naderden, bleef uit, en reeds was aan de troepen vergunning verleend om het eten gereed te maken, sommige corpsen reeds daarmede bezig, toen een weinig na 9 uur het eerste kanonvuur in de verte, naar de zijde van Langensalza, werd waargenomen. Niet vóór tien uur kwam het stellige bericht van 's vijands nadering, bij het hoofdkwartier, aan. Het hield in, dat de vijand langs den weg van Gotha naderde. Zijne sterkte werd begroot op eene infanterie-brigade, eene batterij en 3 escadrons. Reeds was er tijding ontvangen, dat op de wegen naar Mühlhausen en naar Eisenach geen vijand werd bespeurd. Het kon dus zeer wel wezen, dat de naderende weinig talrijke Pruisische kolonne slechts een verkennings-detachement was. Maakte dit detachement zich van Langensalza meester, dat voor de verpleging der Hannoveranen van groot belang was; kon het zich vastzetten tegenover Merxleben, dan was hun voornaamste débouché, ingeval men nog tot een aanval op Gotha, waarvan sprake was geweest, besloot, verloren. Het was derhalve noodig, onmiddellijk troepen af te zenden ter ondersteuning der voorposten en tot behoud van Langensalza. De brigade KNESEBECK, gereed staande om een meer achterwaarts gelegen bivak te gaan betrekken, kreeg bevel naar Langensalza

op te rukken. Omstrécks 11 uur kwamen hare eerste troepen aan de oude brug van Merxleben, aan het begin van het ongeveer 300 pas lange défilé, gevormd door den eng besloten straatweg en de bruggen over de Unstrut en Salza. Aan het eind van dit défilé stiet men reeds op terugtrekkende Cambridge-dragonders, en kort daarna op het gros der voorhoede, welks kommandant den generaal v. d. KNESEBECK mededeelde, dat hij op den voet door zes vijandelijke bataljons, door artillerie en verscheiden escadrons gevolgd werd. Eene groote menigte tirailleurs vertoonden zich in 't zelfde oogenblik op den Judenhügel. Projectielen eener Pruissische batterij, zuidwaarts van den Siechenhof opgesteld, meestal over de kolonne heengaannde, bevestigden het bericht. Meer dan een sterk verkennings-detachement scheen men voor zich te hebben.

Die gissing was juist.

Met gespannen aandacht had het Pruissische Groote Hoofdkwartier te Berlijn de bewegingen der onderscheidene vijandelijke legers in Moravië, Bohemen, in Zuid- en Noordwest Duitschland gevolgd. Van de spoorwegen en de telegrafen, van de uitnemende militaire organisatie, had men, in de beslissende ure, het meeste voordeel weten te trekken. Onderricht, dat de Hannoveranen Göttingen's omtrek verlieten, bleek het noodig de naar Beijeren voerende wegen sterk te bezetten, zoo niet om den doortocht geheel te beletten, dan toch om dien genoegzaam te vertragen, ten einde de verschillende deelen van het toekomstige Main-leger, dat aan het bevel van den generaal VON FALCKENSTEIN toevertrouwd was, gelegenheid te geven zich samen te trekken, en eene overmacht te krijgen tegenover de Hannoveranen, vóór dat deze zich met de Beijeren vereenigden. In den avond van 22 Juni, toen de Hannoveranen reeds genaderd waren tot Mühlhausen, op één grooten dagmarsch afstand verwijderd van Gotha, bevond zich dáár niet meer dan het op Pruissische leest geschoeide Saksen-Coburgsche contingent, bestaande uit 2 bataljons infanterie, eene macht van ongeveer 1300 man. De nacht van den 22sten Juni en de tijd, dien de Hannoveranen behoefden om dien eenen dagmarsch af te leggen, was echter voor de Pruisen tijd genoeg, om eene steeds aangroeiende macht op 's vijands operatielijn samen te trekken.

Toen de eerste Hannoveraansche troepen in den namiddag van 23 Juni voor Eisenach kwamen, was daar slechts een zwak detachement Gotha'sche infanterie aanwezig; weinige uren later rukten er twee Pruisische garde-bataljons binnen, rechtstreeks per spoor uit Berlijn aangebracht. Schier terzelfder tijd kwam ook versterking aan te Gotha: een Pruisisch aanvullings-bataljon en een escadron landweer-huzaren, beiden uit Erfurt afgezonden; twee rijdende batterijen, eveneens per spoor uit Dresden aangevoerd. In den nacht rukten nog andere troepen Gotha binnen: 3 landweer-bataljons, 1 garnizoens-escadron en eene uitval-batterij, weinig tijds later door den kommandant van Erfurt, op last uit Berlijn, afgezonden. Op den 24sten Juni, toen de Hannoveranen op het punt waren het slechts door de twee garde-bataljons bezette Eisenach aan te vallen, en zoo ontijdig door de aangeknoopte onderhandelingen daarin verhinderd werden, bleef de versterking van de Gothasche bezetting voortduren. Twee andere landweer-bataljons en een Pruisisch escadron, onder bevel van den generaal-majoor VON SECKENDORF uit Maagdenburg afgezonden, kwamen aldaar aan, na den weg gedeeltelijk per spoor, gedeeltelijk te voet te hebben afgelegd. Sterke troepen-transporten vingden aan te Cassel, en 24 uren later ook te Göttingen. In den vroegen morgen van 25 Juni bracht de spoor de eerste troepen der divisie GOEBEN te Eisenach, ter versterking van de nog zwakke bezetting; met iederen trein werd die macht versterkt. In den avond van dien dag en verder in den nacht kwamen ook verschillende afdeelingen der uit Göttingen over Maagdenburg afgezonden troepen te Gotha aan. Die macht bestond uit 5 bataljons infanterie en 1 getrokken 4ter batterij, onder bevel van den generaal-majoor VON FLIES, die in het corps van den generaal VON MANTEUFFEL tot dusver eene gecombineerde cavalerie-brigade had gekommandeerd. Aldus was het aan het Pruisisch hoofdkwartier gelukt, om op den 25sten Juni, toen men nog steeds met de Hannoveranen aan het onderhandelen was, eene macht van ruim 8000 man te Gotha, 12000 man te Eisenach en 8000 man te Creutzburg en Treffurt samen te trekken, om, zoo noodig, naar Langensalza op te rukken en met vereenigde krachten het zwakkere Hannoveraansche leger aan te grijpen. Dat zulks dien dag of den daarop volgende niet geschiedde, was eensdeels toe te schrijven aan den ingetreden wapenstilstand, en ten

andere aan toevallige omstandigheden, die in den oorlog zoo dikwijls ontstaan door onvolledige bekendheid met elkanders sterkte en opstelling. Berichten over de nadering der Beijeren, die over Meiningen aanrukten; een telegram uit Berlijn, inhoudende dat de Hannoveranen met hunne hoofdmacht wederom over Mühlhausen schenen terug te trekken, gaven den generaal VON FALCKENSTEIN aanleiding de vereenigde krijgsmacht te splitsen. Aan den generaal VON MANTEUFFEL, te Göttingen, werd versterking gezonden. Op den weg naar Vacha, waarlangs de Beijeren konden naderen, ging een sterk detachement vooruit. De engten van de Werra werden sterk bezet. Den generaal VON FLIES kwam het bevel toe, de Hannoveranen te volgen. Slechts eene geringe macht, omstreeks 4000 man bleef in en om Eisenach staan. Deze splitsing der strijdkrachten, eene zoo gunstige omstandigheid voor de Hannoveranen, bleef hun echter onbekend. Eene onderneming tegen Eisenach was door hen reeds geheel opgegeven. Voor eene betere verpleging wilde men het leger in ruimere kwartieren rondom Langensalza plaatsen, doch ook deze maatregel werd vrijdeld, daar de generaal VON FLIES met schijnbaar vijandelijke bedoelingen uit Gotha naderde, en slechts door een beroep op de wapenrust tot werkeloosheid werd gebracht. Toen de generaal VON FALCKENSTEIN op den 26sten bericht kreeg dat de Hannoveranen nog immer in de nabijheid van Henningsleben toefden, zond hij den generaal VON FLIES het bepaalde bevel om de Hannoveranen, zoolang zij te Langensalza stonden, *niet aan te vallen, maar hen voor het overige van nabij in 't oog te houden.*

In den laten avond zou nu, volgens sommiger bewering, uit Berlijn aan den generaal VON FALCKENSTEIN een bevel zijn toegezonden ter samentrekking van alle beschikbare strijdkrachten, om de Hannoveranen tot eene capitulatie te dwingen. Dit bevel is òf niet afgezonden, òf niet ontvangen; zeker is het, dat het tot geene bijzondere bevelen aan de ondergeschikte bevelhebbers, ook niet aan den generaal VON FLIES, voor den volgenden dag aanleiding heeft gegeven. Terwijl de strijd te Langensalza hevig ontbrandde, was generaal VON FALCKENSTEIN met een deel zijner macht, onbekend met hetgeen dáár voorviel, rustig te Eisenach, en vertrok zelfs van daar, in den namiddag, om eenige regeeringszaken te Cassel af te doen. Aldaar vernam hij des avonds den afloop

van den strijd en ontving hij stellige bevelen uit Berlijn, om de Hannoveranen tot eene capitulatie te dwingen.

Het was dus alleen om de Hannoveranen *in 't oog te houden*, dat de generaal VON FLIES, omstreeks 7 uur in den morgen van 27 Juni, van Warza oprukte langs den straatweg naar Langensalza. Zijne voorhoede, gekommandeerd door den kolonel VON FABECK, bestond uit de 2 Gothasche bataljons, 1 escadron landweer-huzaren, de getrokken 4de batterij en eene halve uitvalbatterij, in alles ruim 1400 man. Het daarop volgende hoofdkorps, door den kolonel VON HANSTEIN aangevoerd, telde 5 infanterie- en 1 landweer-bataljon, 1 escadron huzaren en 1 rijdende batterij, in alles ruim 5000 man. Vier landweer-bataljons, drie kompagnien van het aanvullings-bataljon, 1 garnizoens-escadron, 1 rijdende batterij en eene halve uitvalbatterij, ruim 1800 man, vormden, onder bevel van den generaal VON SECKENDORF, eene soort van reserve. De geheele macht bedroeg naar Pruissische opgaven 8375 met 22 stukken geschut.

Dit geïmproviseerde corps was in 4 dagen saamgebracht uit onderscheiden punten des lands. Zeer groote afstanden waren daarbij per spoor en te voet afgelegd; maar bij dat alles hadden de Pruisen betere verpleging dan de Hannoveranen genoten. Aan hunne zijde was al het voordeel eener langduriger voorbereiding tot den krijg. De bataljons infanterie waren volledig uitgerust, zoo ook de cavalerie en de artillerie. De infanterie was geruimen tijd onder de wapens, geoefend en even bruikbaar als degene, die de overwinningen in Bohemen, Hongarije en West- en Zuid-Duitschland bevocht. Iedere kompagnie van een Pruissisch bataljon telde ongeveer 225 man; het geheele bataljon aldus 900 man, allen met het naaldgeweer bewapend. Drie van deze bataljons behoorden tot het 2e Silezische grenadier-regiment n°. 11, twee andere tot het 1ste Rijnlandsche infanterie-regiment n°. 25. De regiments-kommandanten waren bij hunne corpsen aanwezig. De landweer-bataljons waren niet sterker dan 3 à 400 man, even als het Pruissische aanvullings-bataljon, dat deel uitmaakte van de reserve. Die bataljons waren nog met minié-geweren bewapend, en stonden, wat bewapening betreft, den Hannoveranen vrij gelijk. Slechts een zeer geringe voorraad pa-

ronen, volgens enkelen 15 patronen per man, was hun verstrekt. Konden de Gothasche bataljons, wat oefening aangaat, de vergelijking tegenover de Hannoveraansche gunstig doorstaan, de landweer-bataljons, hoezeer gevormd uit manschappen, die eenmaal in het leger hadden gediend en door geen onkundige officieren aangevoerd, werden minder geschikt geacht voor het gevecht. Aanvankelijk als reserve medegenomen, werden zij later alleen tot eene ondergeschikte manoeuvre gebezigd, waarbij zij al het voordeel hadden van het terrein.

De cavalerie telde ongeveer 225 man; voor een groot deel bestond zij uit landweer. In getalsterkte, oefening en aanvoering schoot zij verre te kort bij de uitstekende Hannoveraansche cavalerie.

Ook de artillerie was niet in het voordeel. Wel waren de getrokken en de rijdende batterijen volkomen manoeuvreervaarlijk en had de uitvalbatterij hare voorwagens met munitie gevuld; — tegenover de 42 stukken der Hannoveranen hadden de Pruisen niet meer over te stellen dan 22 vuurmonden, waaronder 6 getrokken 4ers, 12 korte lichte 12ers, 2 gladde 6ers en 2 7ers houwitsers.

Ook aan Pruissische zijde waren bevelhebbers en troepen aan elkander vreemd. Krijgservaring ontbrak nagenoeg allen. De begeerte nogtans om de Hannoveranen aan te tasten; de hoop wellicht, een roemrijk wapenfeit te verrichten, schijnt het hoofdkwartier van den generaal VON FLIES te hebben vervuld.

Voor *deze* Pruissische macht was het, dat de Hannoveraansche voorposten, na een korten tegenstand, bij Langensalza teruggingen. De aanvallende voorhoede bezette den Judenhügel en stelde zich daardoor bloot aan het vuur der batterij LAVES, die reeds sinds half elf op den Kirchberg stelling had genomen. Onder bescherming van dit vuur en van een gedeelte der brigade KNESEBECK, die zich voorwaarts van het Merxlebensché défilé had opgesteld, trok de voorhoede verder terug naar de brigade DE VAUX, waartoe zij behoorde.

Generaal VON ARENTSCHILDT had inmiddels, op den Kirchberg, de nadering des vijands gadeslagen, en de noodige bevelen uitgevaardigd tot het bezetten eener door hem gekozen gevechtsstelling. De brigade KNESEBECK moest onverwijd door Merxleben

terug naar de plaats, die voor de opstelling der reserve, op ongeveer 2000 pas noordwaarts van dit dorp, was aangewezen. Omstreeks het middaguur begon die brigade haren terugtocht.

De verdedigende stelling der Hannoveranen werd bepaald door het riviértje de Unstrut. Van Thamsbrück af tot omstreeks 250 pas beneden Merxleben, is dit 9 tot 12 meter breede water bedijkt, en heeft het eene bijna gelijkmatige diepte van ongeveer 1 meter. Verder benedenwaarts is de breedte zeer afwisselend; ook de diepte neemt toe; de oevers zijn onbedijkt, steil, op sommige plaatsen ongeveer 3 à 4 meter boven het wateroppervlak verheven.

Vóór de stelling was het terrein genoegzaam geheel open. Alleen het Badhuis met zijn vier gebouwen, het boschje en de allée, de Callenbergsche molen en Gräser's fabriek waren terreinvoorwerpen, die den aanvallers eenige dekking verschaften. Eene kleine waterleiding, evenwijdig aan de Unstrut, alsmede de Salza bemoeilijkten de nadering van aanvallende kolonnen. Niet meer dan één groote weg voerde naar het front der stelling, en die weg vormde een lang défilé, aan den oostkant ten deele begrensd door een zeer hoogen aarden wal, aan de westzijde door de Salza. Eene houten en eene steenen brug bevonden zich in het défilé, onder het werkzaamst vuur der verdedigers, die Merxleben en den Kirchberg bezetten.

Door het samentrekken der vleugel-brigaden werd de lengte der frontlijn ingekort tot 4000 pas.

Het sterkste punt in die frontlijn was ongetwijfeld het dorpje Merxleben. Vlak achter het défilé, den zuidelijken rand uitstrekende langs de Unstrut, gaf het, door zijne bouwde, eene gunstige gevechtsstelling voor de troepen. Ook de aangrenzende Kirchberg bood geschikte gelegenheid aan voor de ontwikkeling van artillerie, en achter die hoogte vermocht men de troepen aan 's vijands oog te onttrekken.

West- en oostwaarts van Merxleben bezat de frontlijn en het inwendige der stelling niet zoo groote voordeelen. Daar was het terrein open. De nog te velde staande gewassen, eenige kleine beekjes, maakten troepenverplaatsing moeilijk. Hanne sterkte en beweging bleef aan het gezicht en vuur des vijands blootgesteld.

Tot aanleuning van de rechterflank, was men begonnen een veldwerk op te werpen. De reeds ter plaatse aanwezige tien zware vuurmonden uit de reserve zouden dienen voor de bewapening.

De linkerflank steunde tegen een waterloop, tegenover den Erbsberg in de Unstrut vallende.

Voor eene zuiver defensieve stelling had generaal VON ARENT-SCHILDT, in den omtrek, zeker geene betere kunnen vinden. De toestand, waarin zijn leger zich bevond; de mogelijkheid, door een zeer overmachtigen vijand aangegrepen te worden, billikten zijne keuze.

Welke voordeelen eene zuivere defensieve stelling ook aanbiede, immer heeft zij toch ook onmiskenbare nadelen. Heeft de aanvaller in vergeefsche pogingen eenmaal zijne kracht verloren; — zou de verdediger, met goede kans hem kunnen aangrijpen, dan ondervindt deze, op zijne beurt, al de bezwaren om te deboucheren. De tegenaanval wordt onmogelijk gemaakt of vertraagd. Indien hij al plaats heeft, gaan orde en samenhang meestal verloren. De tegenpartij wint tijd en gelegenheid, om zijn terugtocht te organiseeren, en een aanmerkelijken voorsprong te krijgen. De vrucht der overwinning is gering. WELLINGTON op het bergvlak bij Busaco; BENEDECK op de hoogten van San Martino; — zij wisten hun aanvallers af te slaan, — hunne overwinning vruchtbaar te maken, dat konden zij niet.

Toen het Pruissische hoofdkorps en de reserve zich omstreeks 12 uren ontwikkelden tusschen den Siechenhof en den Judenhügel, en twee rijdende batterijen van laatstgenoemd punt reeds een levendig vuur openden tegen de 2000 pas verwijderde artilleriestelling op den Kirchberg, was het Hannoveraansche leger aldus geplaatst:

de brigade DE VAUX bezette met een harer bataljons Merxleben; de vier overige waren in twee liniën opgesteld, op en gedeeltelijk achter den Kirchberg; eene tirailleur-linie werd door de bataljons der eerste linie vooruitgebracht tot op den buitensten rand der hoogte. Voorwaarts van de infanterie, op de hoogte zelve, stonden ongedekt de brigade-batterij LAVES, de reservebatterij BLUMENBACH, alzoo 12 getrokken 6de en de helft der

brigade-batterij van de 1ste brigade, — drie korte, lichte 12ers.

De brigade BOTHMER naderde van de zijde van Nägelstädt. Eene harer brigade-batterijen, de rijdende batterij MERTENS, met het garde-huzarenregiment vooruitgaande, beschoot reeds kort vóór 12 uren, met gunstig gevolg, Pruissische infanterie, die in de richting van den Siechenhof zichtbaar werd.

De brigade BULOW bereikte de haar aangewezen stelling, ter hoogte van de brigade KNESEBECK. Hare batterij, eveneens vooruitgegaan, had voor zich zelve eene geschikte gevechtsstelling gevonden, voorwaarts van de aan de brigade toegewezen plaats.

Van de brigade KNESEBECK kwamen 3 bataljons en 3 escadrons in de haar aangewezen stelling. Hare beide garde-bataljons bleven terug, westwaarts van Merxleben, om de reeds naderende vijandelijke infanterie te bestrijden. Van de brigade-batterij stond de eene helft in het vuur op den Kirchberg, de andere achter Merxleben.

De reserve-cavalerie kwam, met hare batterij, ter linkerzijde van de brigade KNESEBECK. De 24er houwitsers-batterij der reserve-artillerie naderde het centrum.

De generaal VON FLIES had zich nu kunnen vergenoegen met het bezetten eener gunstige stelling tegenover de Hannoveranen. Het geheele vijandelijke leger ontwikkelde zich, nagenoeg zichtbaar, in slagorde; geen spoor van terugtrekken was daarbij te ontdekken; overeenkomstig het hem verstrekt bevel, had hij den vijand „van nabij in 't oog.” Een *aantal* van dien vijand, die begonnen was met het voornaamste défilé aanstonds prijs te geven, was niet waarschijnlijk. Van den Judenhügel af, uit den noordelijken rand van Langensalza, uit de allée en het Badhuisboschje beheerschte men dat défilé; — taktische noch strategische bewegredenen maakten den aanval der Pruisen noodzakelijk.

Nogtans had deze plaats. Verkeerde schatting van 's vijands weerstandsvermogen; de hoop op een schitterend resultaat; de meening wellicht, dat men aanvallen moest, *omdat* men tegenover den vijand stond, kunnen ieder op zich zelve of te samen geleid hebben tot den aanval, die nu op de volgende wijze begon en doorgezet werd.

Het 2de bataljon van het 23ste regiment en eene kompagnie van het Gotha'sche regiment gingen, in eene breede linie van kompagnies-kolonnen opgelost, vooruit, de linkervleugel gericht op Gräser's fabriek, de rechter op het Badhuisboschje. Zonder ernstigen tegenstand zetten hare sterke tirailleur-liniën zich weldra vast in eene gunstige positie achter de Salza, het straatweg-défilé en de allée van het Badhuisboschje, en openen van daar een levendig vuur op de Hannoveraansche tirailleur-liniën.

Eene kompagnie van het 11de regiment en een peloton huzaren, door nog twee andere Gotha-kompagnieën gevolgd, marcheeren af naar Thamsbrück, om door bedreiging van 's vijands rechterflank de aldaar geplaatste troepen werkeloos te maken.

Vijf overige kompagnieën van het Gotha'sche regiment bezetten den noordelijken en westelijken rand van Langensalza.

Twee rijdende batterijen, twee houwitsers, weldra ook de getrokken 4de batterij, 20 vuurmouden, staan reeds te vuren op den Judenhügel. Vier bataljons infanterie en het landweer-bataljon van het gros, ook de drie escadrons, worden achter die hoogte opgesteld.

De zoogenaamde reserve van den generaal VON SECKENDORF nadert den Siechenhof.

Het door de vooruitgezonden infanterie aanvankelijk behaalde voordeel lokte nu weldra eene dier kompagnieën uit tot een aanval op het Merxlebensche défilé. Moedig dringt zij in stormpas vooruit, maar door hevig vuur ontvangen, wordt de aanval afgeslagen.

Het 1ste bataljon van het 25ste regiment, in kompagnies-kolonnen opgelost, rukt de aanvallende linie aanstonds ter hulp. Men tracht terrein naar voren te winnen. Mag het al niet gelukken door het begeerde défilé heen te dringen, toch komen enkele tirailleur-groepen over de Unstrut heen. Van zoo nabij mogelijk richten zij het vuur op den rechtervleugel der Hannoveraansche artillerie, en drie gladde 12ers zijn weldra genoodzaakt snel af te rijden. Of ook de 6de batterij LAVES ten gevolge van dit vuur, of wel, naar luid van het Hannoveraansche verslag, ten gevolge eener uit misverstand gegeven order genoopt werd om af te rijden, zeker is het, dat ook zij, omstreeks half één, terugging, en dat de batterij BLUMENBACH, die hare munitie verschoot, de stelling

verliet om den voorraad aan te vullen. Gelukkig voor de Hannoveranen, mengen in dezen oogenblik de batterij van de 3de en eene der batterijen van de 4de brigade zich in den strijd, en laat de Pruisische artillerie zich afleiden naar de rechter- en linkerzijde. De infanterie-aanval op het centrum wordt door haar niet ondersteund.

Zoo kon de brigade DE VAUX zich blijven handhaven in hare stelling, in weerwil der zware verliezen, die zij leed. Een bataljon uit hare tweede linie rukt in de eerste, stelt zich tusschen het kerkhof en de steenen brug, twee kompagnieën voor het tirailleurgevecht ontwikkelend, en stuit het voortdringen der Pruisische tirailleurs.

Twee versche bataljons rukken op nieuw aan van de zijde van den Judenhügel, het fuselier-bataljon van het 11de grenadier-regiment langs den straatweg, het 1ste bataljon van dat regiment naar het Badhuis-boschje. In kompagnies-kolonnen opgelost, dringen zij tusschen de reeds verspreide afdeelingen. Werkzaam nemen zij weldra deel aan het vuurgevecht. Verder terrein winnen, het défilé vermeesteren, — dat mogen zij echter niet.

Inmiddels beschoot de getrokken batterij der 4de brigade, die zonder bedekking aan den oever der Unstrut is gekomen, met voordeel de artilleriestelling op den Judenhügel. Zij treft haar in de flank en noodzaakt de getrokken 4de batterij eene andere plaats te zoeken, zuidwaarts van den Siebenhof. Toevalliger wijze gaan ook de beide houwitsers terug, daar de munitie der voorwagens tot op een paar schoten verbruikt is. De twee rijdende batterijen alleen blijven het vuur doorzetten.

Die Hannoveraansche batterij aan den Unstrut-oever moet verdreven worden. De generaal VON SECKENDORF doet eene der kompagnieën van het aanvullings-bataljon, in sterke tirailleurlinie opgelost, vooruitgaan, en weldra is de zonder dekking staande batterij genoodzaakt op te leggen en zich naar de achterliggende hoogte te verplaatsen. Maar de infanterie der brigade is nabij. Omstreeks 1 uur begint zij zich, op de haar aangewezen standplaats, in gevechtsvorm te ontwikkelen. Reeds meent de generaal BOTHMER het oogenblik daar, om de Unstrut te passeeren en zelf ten aanval voort te rukken. Hij doet dit zijn voornemen den generaal VON ARENTSCHILDT mededeelen. Het jager-bataljon der

brigade wordt dadelijk eenigszins rechtsaf gezonden, om met twee bataljons der eerste linie te kunnen voortdringen.

Bij het waarnemen dezer zich ontwikkelende macht oordeelt echter de generaal VON SECKENDORF het oogenblik daar, om met geheel zijne reserve insgelijks op te rukken, ten einde de Hanooversche infanterie aan de Unstrut te bedwingen.

Tusschen zijne vooruitdringende macht en de troepen in het Badhuisbosch wordt het landweer-bataljon van het gros, ter verbinding, ingeworpen. Niet meer dan één grenadier-bataljon, hetwelk één zijner kompagnien naar Thamsbrück detacheerde, blijft als reserve ter beschikking.

BULOW's brigade staat inmiddels steeds in afwachtende houding. Alleen hare batterij vuurde tegen de Pruissische artillerie op den Judenhügel. Zelve lijdt zij weinig van 's vijands vuur; de achter haar opgestelde infanterie wordt echter bij herhaling getroffen.

Met de brigade KNESEBECK, de reserve-cavalerie en de reserve-artillerie, maakt zij eene algemeene reserve uit, die geheel ter beschikking staat van den opperbevelhebber.

Op de hoogte bij Merxleben overziet generaal VON ARENTSCHILDT de ontwikkeling des vijands, diens mindere sterkte en den loop van het gevecht. Ook bij hem rijpt spoedig het besluit om het offensief aan te nemen. De omstreeks 1 uur hem toekomende tijding, dat BOTMER's brigade de Unstrut overgaat, is aanleiding genoeg om de brigaden BULOW en KNESEBECK te bevelen insgelijks de Unstrut te passeeren en 's vijands linkervleugel terug te werpen. Een krachtig artillerievuur uit het centrum zal dien aanval ondersteunen.

Zoo was dan in één uur tijds nagenoeg de geheele Pruissische macht in het gevecht gebracht. Slechts drie kompagnien van een grenadier-bataljon vormden de reserve. Aan voortvarendheid, aan onstuimigheid in den aanval had het voorzeker niet ontbroken; — maar het hoofddoel, de vermeerstering van het Merxlebensché défilé, was niet bereikt. Niet meer dan enkele tirailleurgroepen hadden zich oostwaarts van de steenen brug kunnen vastzetten. Zeventien kompagnien waren tegen het centrum aangebracht, en met welk resultaat? De wijze waarop zij ten aanval naderden, had daarop den grootsten invloed. Verdeeld, zonder samenhang,

na elkander aangrijpende, terwijl het aanvalspunt weinig van het artillerievuur leed; niet op den voet gevolgd door eene krachtige reserve; verwezen naar een enkelen weg, terwijl men elders eene moeilijke terreinafscheiding, onder 't werkzaamst vuur van 's vijands infanterie, had te passeeren, moest zulk een aanval tot niets leiden dan tot verspilling van strijdkrachten en tot het verheffen van het moreel des verdedigers.

De 20 Pruissische stukken tegenover de 15 Hannoveraansche in eene gunstige stelling geplaatst en zeer weinig verliezen lijdende, hadden van den beginne aan de overmacht, en behielden die, zelfs toen de Hannoveraansche vleugelbatterijen in werking kwamen. Waarom werd de infanterie-aanval tegen Merxleben niet meer beleidvol, door een heftig artillerievuur, voorbereid? De vijandelijke artillerie had men toch bezig kunnen houden.

De grootste misslag evenwel, aan den Pruissischen kant begaan, komt ons voor, het aanstonds afzonderen en in gevecht brengen der reserve en van nagenoeg al de troepen van het gros. Eene macht om een immer mogelijken tegenaanval af te slaan, werd daardoor uit de hand gegeven van den opperbevelhebber. De verdere afloop van den strijd hing voortaan af van het toeval, van het geluk, of sommige deelen in de linie des aanvallers zich langer of korter zouden handhaven. Zelfs het detachceeren eener kleine macht naar Thamsbrück was, in die omstandigheid, noodlottig. Te zwak om in de flank des vijands op te treden, kon zij slechts eene kortstondige bedenking, eene aarzeling teweegbrengen, terwijl bij de geringere macht der Pruisen iedere intacte kompagnie, in 't laatst, eene krachtige reserve had kunnen uitmaken.

Aldus gaven de Pruisen bij hunnen aanval wel blijk van geringschatting huns vijands, van zeer groot zelfvertrouwen; maar doeltreffende leiding in den aanval, onderlinge ondersteuning der wapens, onmisbaar beleid in het verbruik der troepen, — te vergeefs wordt dat alles gezocht.

Gunstig steekt, over 't algemeen, de handelwijze der Hannoveranen hiertegen af. De meestal op te merken neiging om zich liever vóór een défilé staande te houden en niet dan gedwongen terug te gaan, had men hier weêrstaan. Bij de onzekerheid der sterkte van den aanvaller, verkoos men voor zich zelve liever

een moeilijker weg tot het offensief, dan de verdedigende rol, waartoe men verwezen was, van den beginne aan in de waagschaal te stellen. Het verkorten van het te verdedigen front; het in reserve terughouden van het grootste deel der strijdkrachten; het concentreeren eener sterke macht op en nabij het sleutelpunt, waren even zoo vele blijken van beradenheid, als van vertrouwen op eigen kracht.

Tegen de plaatsing van sommige onderdeelen der brigaden is wellicht eenige bedenking te maken. Aan den voet van den Kirchberg toch, langs de Unstrut, bevond zich een dijkje, dat eene gunstige tirailleurstelling aanbood. Van daar had men tot de verdediging van de brug met grooter voordeel kunnen medewerken, en het doorwaden van het riviértje kunnen beletten. Daarvan partij te trekken had men verzuimd; langs den rand der hoogte stond de Hannoveraansche tirailleur-linie aan vijandelijk infanterie- en artillerievuur blootgesteld. Hadden enkele kompagnïen in die aangevozen gunstige stelling gestaan, vermoedelijk zou niet één tirailleurgroep den linker Unstrutoever hebben bereikt, — de Hannoveraansche artillerie ware niet ontijdig tot teruggaan gedwongen. Evenmin valt het te ontkennen, dat de plaatsing der infanterie van de brigade DE VAUX, vlak achter de artillerie-stelling op den Kirchberg, onnoodig verlies veroorzaakté. Wel mocht zij eenigszins aan het gezicht des vijands onttrokken zijn, — aan de uitwerking zijner artillerie was zij het niet.

Ook het gebruik der Hannoveraansche artillerie was niet zeer gelukkig. Reeds van het opkomen des vijands af, had de artillerie van het centrum op de artillerie des aanvallers gevuurd. Zeker valt daarop niets te zeggen. Maar, dat geen enkele vuurmond gebruikt werd tegen de in het front voortdringende infanterie; dat men bij voorkeur den geschutstrijd bleef volhouden, dat was een misslag, die op het teruggaan der artillerie van invloed is geweest. Even goed als de batterij MERTENS de voortgaande beweging der infanterie naar de zijde van den Siechenhof deed vertragen, had ook de halve batterij MEIJER, die het eerst aan den aanval der infanterie bloot stond, tot het terugdrijven dier infanterie krachtig kunnen medewerken. Ook het terugdringen der getrokken batterij van de 4de brigade, door eene zwakke vijandelijke kompagnie, zou zij niet voorkomen zijn, indien men

in tijds eene infanterie-bedecking aan haar hadde toegevoegd?

Ongenoegzame ondersteuning der wapens, minder gelukkige plaatsing der troepen valt dus aan deze zijde ook niet te ontkennen, en moeilijk is het, eenige andere oorzaak ter verklaring van dit verschijnsel aan te wijzen, dan het nog korte samenzijn der troepen en de betrekkelijk geringe oefening der bevelhebbers in het behandelen hunner gecombineerde brigaden.

Omstreeks één uur verwisselden de rollen op het slagveld. De Hannoveranen werden de aanvallers, de Pruisen de verdedigers. De generaal BOTHMER nam, zonder bijzonderen last, daartoe het initiatief. Reeds staat zijne brigade op twee liniën gereed de Unstrut over te trekken; zijn jager-bataljon wijkt meer en meer rechts af, aangetrokken door het vuur uit het Badhuisboschje, en weldra is het buiten bereik van den brigade-kommandant. Geen brug noch doorwaadbare plaats voert over de rivier. Geen andere weg is er dus voor de infanterie, dan het doorwaden van de hier vrij diepe Unstrut, onder het werkzaamst vuur der Pruisische infanterie en landweer, en van de haar toegevoegde 6ers, die op den Erbsberg stonden. In weerwil van dien, trekt het rechtervleugel-bataljon der eerste linie het riviértje over; — maar de patronen zijn onbruikbaar geworden; het bataljon kan zich niet handhaven, — het moet terug. Weinig tijds later, als het jagerbataljon der brigade rechts van haar door de Unstrut dringt, wordt eene tweede poging gewaagd. Ook ditmaal vergeefs. Een hevig geweer- en kartetsvuur is op het bataljon gericht en kan wederom niet beantwoord worden; het aanbrengen van munitie, de ondersteuning door een bataljon uit de tweede linie, — het baat weinig of niets. Het vierde gedeelte der officieren is reeds buiten gevecht gesteld of gesneuveld. De aanval wordt opgegeven, en het bataljon keert in de tweede linie terug.

Niet zoo hardnekkig, minder ver, is het linkervleugel-bataljon der eerste linie doorgedrongen. 's Vijands dichte tirailleurliniën en artillerievuur; moeilijkheden bij de ontwikkeling van het bataljon voor het gevecht, brachten het reeds op den linker-oever van het riviértje tot staan. Slechts enkele tirailleurgroepen mochten zich eenige oogenblikken op den rechteroever handhaven. Ook dit bataljon keert terug. De zware verliezen, in minder

dan een half uur tijds geleden, — 14 officieren en 119 man, — schijnen de kracht tot het offensief hier geheel te zullen breken. Generaal BOTHMER trekt zijne brigade naar de achterliggende hoogte terug, wel niet buiten bereik van de artillerie, maar toch van het vuur der infanterie.

Het onbesuisde voortdringen dezer brigade was reeds in een terugtocht veranderd, toen de rechtervleugel-brigade BULOW en het centrum pas op de plaats kwamen, van waar zij het offensief konden aannemen. Eerst om half twee begint de eerste linie dezer brigade de Unstrut over te gaan, terwijl ook het jager-bataljon der brigade DE VAUX eene poging aanwendt, om van de hoogte af te dalen en in verbinding te komen met het jager-bataljon der brigade BOTHMER, dat immer meer rechts aanhoudt. Die poging mislukte evenwel, door het krachtig snelvuur der Pruisische infanterie.

Inmiddels is ook de artillerie weêr in stelling gekomen op den Kirchberg. Daar staan de batterij der brigade DE VAUX, de beide batterijen der reserve, te samen 18 stukken, terwijl de batterij der eerste brigade, die eenige schade te herstellen had, zich gereed maakt om de gevechtsstelling te gaan innemen. Ook de batterijen der brigade BOTHMER openen wederom het vuur; maar al dat vuur wordt hoofdzakelijk op 's vijands artillerie gericht.

Vijandelijke infanterie, te Thamsbrück zichtbaar wordende toen BULOW's brigade naar de Unstrut voortdringt, kan haren marsch niet stremmen. Slechts één harer bataljons blijft voorlooppig met het regiment Kroonprins-dragonders terug; de overige gaan voort, richting nemende op Langensalza. De brigade-batterij snelt hare infanterie vooruit, zoodra deze haar vuurlijn begint te maskeeren, en neemt nog eenmaal stelling aan den Unstrutdijk, tot dat de infanterie ook daar aankomt en verder vuur belet. Van nu aan wordt zij gebezigd, om met het dragonder-regiment den vijand in Thamsbrück tegen te houden. Het teruggehouden bataljon kon daardoor weder de beweging der brigade volgen.

Deze ging inmiddels reeds de Unstrut over. Twee bataljons en het jagerbataljon zijn in de eerste linie, terwijl eene menigte tirailleurs het front dekken. Ook de beide westwaarts van Merxleben staande garde-bataljons trekken het riviertje over, en kolonel

DE VAUX voert, in persoon, de beide bataljons zijner eerste linie van de hoogte af, en brengt ze, in weerwil van zware verliezen, tot achter het dijkje langs de Unstrut en in het rivierbed. De Pruisische tirailleur-liniën worden tot aan de allée en het Badhuisboschje teruggeworpen.

Toch behoudt die infanterie vooreerst nog eene zeer sterke stelling. Van Gräser's fabriek, langs de Salza, den Callenberger molen, de allée, het Badhuis en het boschje zich uitstrekkende, beheerscht zij het défilé van Merxleben met een concentrisch vuur. Zoo lang dit défilé *niet* geopend is, blijft de krachtigste stoot van den legenaanval belet. Het vermeesteren van den Callenbergschen molen en de allée zijn gebiedend noodzakelijk. Eene poging van eene der in Merxleben staande kompagnieën, om over de beide bruggen heen stormenderhand tegen den molen vooruit te gaan, kort na 2 uren ondernomen, mislukt, en voert tot geen ander resultaat dan tot het stellen eener sterke tirailleur-linie in het rivierbed, zijwaarts van de nieuwe brug.

Versterking van het centrum blijkt nu noodig, wil men den doorgang *forceeren*. Uit de inmiddels aangekomen reserve-brigade KNESEBECK krijgen twee bataljons, het garde-jagerbataljon en het 1ste bataljon van het lijfregiment last, over den Kirchberg tot versterking van den kolonel DE VAUX voort te rukken. Eerstgenoemd bataljon bereikte met 2 kompagnieën de Unstrut, doch het bataljon van het lijfregiment, in een hevig geweer- en granaatvuur plotseling door een niet waargenomen afgraving van den Kirchberg tot staan gebracht, verliest in weinige minuten 6 officieren en 50 man, en keert terug.

Eene sectie 124'ers der batterij van de eerste brigade, zoo even op den Kirchberg in stelling gekomen, richt nu het vuur met volkogels op den Callenbergschen molen. Gunstig gevolg blijft niet lang uit. De zich daar bevindende Pruisen nemen de vlucht en zoeken naar de allée te ontkomen. Maar te vergeefs. Het voortdringen der Hannoveranen uit het dorp, het verschijnen van twee escadrons huzaren reeds in Merxleben opgesteld, om van het eerste gunstige moment om te deboucheeren gebruik te maken, het flankvuur van een der over de Salza voortrukkende garde-bataljons en van BULOW's jager-bataljon, noodzaakt de vluchtelingen naar den molen terug te keeren en de wapenen neder te

leggen. Een van de bataljons der brigade DE VAUX herzamelt zich op dit punt. De beide reserve-kompagnien van het garde-jagerbataljon komen thans ook in de gevechtslinie, ter hoogte van de nieuwe brug, en de uit Merxleben voortdringende infanterie, dekking vindende achter den aardewal en het défilé, begint met voordeel die allée te beschieten. Het défilé zelf is dus veroverd. Ruimte, nu nog, om de krachten voor den beslissenden tegenaanval aan te brengen en te ontwikkelen!

Reeds naderen BULOW's troepen Langensalza. Een zijner bataljons stormt ten aanval voort naar Gräser's fabriek, terwijl links van hem een garde-bataljon avanceert in de richting van het Lazareth en de pannembakkerij, punten, die ook uit noord-westerlijke richting reeds bedreigd worden door het steeds naderend rechtervleugelbataljon van BULOW's eerste linie.

Van nu aan is de terugtocht der Pruisen onvermijdelijk. De voortgang der Hannoveranen moet gestuit, — er moet tijd gewonnen worden, om de zeer verspreide troepen te herzamelen en den terugtocht te dekken. Slechts drie kompagnien staan nog in reserve. Eene daarvan wordt afgezonden in de richting van Gräser's fabriek, twee andere blijven terug aan den oostkant van Langensalza, nevens eene der Gothasche kompagnien. Kolonel FABECK krijgt last den terugtocht te dekken; generaal VON SECKENDORF de order, om zijne troepen over den Erbsberg en den Siechenhof terug te voeren naar het zuidelijk uiteinde van Langensalza. 't Was toen omstreeks half drie.

Had de brigade BOTHMER in dezen oogenblik eene voorwaartsche beweging gemaakt; haar aanvoerder gehoor gegeven aan een in dien zin uitgesproken wensch van den hem toegezonden staf-officier; — ware, op zijn minst, de cavalerie dezer brigade tot eene offensieve beweging afgezonden, te moeilijker zou de terugtocht der Pruisen, te grooter hun verlies geworden zijn.

Kolonel DE VAUX trok op andere wijze partij van zijne Cambridge-dagonders. Toen de offensieve rol den Hannoveranen ten deel viel, zond hij zijn cavalerie-regiment af, om ergens beneden Merxleben een overgang te zoeken. Langs de 4de brigade heentrekkende, vond dit regiment te Nügelstüdt een overgang, en verscheen het plotseling in de rechterflank en in den rug der Pruisen, op het oogenblik dat de teruggaande beweging langs den

Siechenhof in vollen gang was. Daar ziet men het regiment zich ten aanval formecren. De drie escadrons, waaruit het bestond, rukken reeds in échelon vooruit tot de charge, en nu heeft een wapenfeit plaats, dat, hoezeer op twee verschillende wijzen voorgesteld, der cavalerie de meest gunstige getuigenis geeft. Naar de meeste waarschijnlijkheid droeg het zich aldus toe. De beide 6^{de}ers van den generaal VON SECKENDORF schijnen bij den terugtocht zich vervoegd te hebben bij de Pruisische 4^{de}er batterij, die op de hoogte, zuidwestwaarts van den Siechenhof, nog immer tegen de artillerie op den Kirchberg in gevecht was. Het garnizoens-escadron van het Pruisisch huzaren-regiment bevond zich ter hoogte, doch op eenigen afstand westwaarts van de batterij, toen de Cambridge-dragonders naderden. Het 4de escadron, door ritmeester VON EINEM aangevoerd, is aan 't hoofd. Bij het plotseling verschijnen der aanvallende cavalerie heeft de 4^{de}er batterij nog gelegenheid zich om te wenden en den vijand met kartelsen te beschieten. Ook de geringe infanterie-bedecking der beide 6^{de}ers, een 30 man, kon twee salvo's doen, doch de aanval wordt doorgezet: de dragonders zijn in de batterij. De dappere ritmeester en 28 dragonders storten echter bij dien glausrijken aanval neder; het escadron is in verwarring, en aan het tot ontzet oprukkende Pruisisch escadron gelukt het, den overwinnaar terug te slaan. Van vervolging zien die huzaren echter spoedig af, daar zij, op hunne beurt, door het 3de escadron dragonders worden ontvangen. Middelerwijl is de 4^{de}er batterij van stelling veranderd, en zijn de beide 6^{de}ers door het op hol raken der bespanningen te recht gekomen in een hollen weg, waar zij niet uit te brengen zijn. Aldus werden zij zegeteekenen voor het Hannoveraansche leger, dat het slagveld zou behouden.

In ruim 1½ uur tijds baanden de Hannoveranen zich den weg ter overwinning. Wel hadden zij alle bezwaren leeren kennen om uit eene defensieve stelling, zonder offensief veld, ten aanval voort te rukken; zware verliezen had hun de vermeestering van het Merxlebensché défilé gekost, maar met gesloten troepen, die weinig nog van het vuur des vijands geleden hadden, rukten zij aan tegen diens linkerflank, naar zijn terugtochtsweg.

Zoodra de driftige aanval der Pruisen afgewezen en nagenoeg

al de troepen van generaal VON FLIES in gevecht waren gebracht, merken wij op, dat hij geen beslissenden invloed meer had op den loop van 't gevecht. Over de geheele linie verspreid, waren de Pruisen overal nagenoeg even sterk, maar ook overal even zwak, om verder offensief op te treden of den tegenaanval door een terugstoot af te wijzen. Het werd de *lijdelijke* verdediging eener gunstige stelling, waarbij, indien een deel dier stelling genomen werd, het overige als van zelf moest volgen, en waarbij de verdedigers licht afgesneden konden worden. Eene geleidelijke vermindering der strijdkrachten ware noodig geweest tot het vormen eener krachtige reserve, doch het uit elkander rukken der bataljons, de geheele oplossing der macht in kompagnies-kolonnen maakte die herzameling te midden van den strijd zoo niet onmogelijk, dan toch gevaarlijk. Hierdoor was de generaal VON FLIES gedwongen, ook de laatste reserve uit de hand te geven en den terugtocht aan het lot over te laten. De hardnekkige verdediging van het Badhuis en het boschje; de opoffering dier verdedigers kon alleen nog eenig uitzicht geven om den terugtocht zonder te zware verliezen te volbrengen. De nederlaag was niet meer te ontgaan. Het beleid van den opperbevelhebber, de aanvoering der Pruissische bataljons, de onderlinge ondersteuning der wapens, had te zeer te wenschen overgelaten. Het voordeel van den aanval, de keuze van het aanvalspunt, de moreele kracht der troepen, zelfs de vernielende uitwerking van het naaldgeweer, — niets had gebaat om de begane taktische misslagen te herstellen.

Doch ook aan de Hannoveraansche zijde was niet alles zóó, als het had kunnen wezen. Ook daar springen seilen in 't oog, uit overijling ontstaande, of uit gebrekkige onderlinge ondersteuning der wapens, meestal het noodlottig gevolg van te weinig oefening in vreedstijd.

Zoo onder anderen die poging der infanterie om Callenberg's molen te nemen, afgeslagen, in weerwil dat 18 getrokken vuurmonden op weinige honderden passen afstands stonden te vuren. En toch, — was niet het vuur eener enkele sectie voldoende om den tegenstand op dit punt te breken en het défilé te openen? Een ander niet minder vreemd verschijnsel is dit, dat aanstonds na het verwerven van dit resultaat, de geheele geschutstrijd zich keerde tegen de vijandelijke artillerie. Het onhoudbaar maken der

voorgelegen stelling wordt zelfs niet beproefd, en inmiddels blijven in het Merxlebensché défilé infanterie en cavalerie opeengedrongen, aan de grootste verliezen blootgesteld.

Ook de overgang der brigade BOTHMER, zonder onderzoek der rivier, zonder voorzorgen voor munitie en geweren, zonder medewerking harer acht vuurmonden, is zij wel vrij te pleiten van overijling en te groot zelfvertrouwen? Bij teleurstelling moest geweldige reactie volgen. Het inactief blijven der brigade, zelfs bij dringende aansporing van de zijde des hoofdkwartiers; het terughouden harer cavalerie, terwijl de Cambridge-dragonders voorbij trekken om een aanvalsveld te zoeken, getuigt het niet van onredelijk wantrouwen in eigen kracht?

Ziet men over 't algemeen bij de Hannoveraansche infanterie een streven om het taktisch verband te bewaren, — de verspreide kompagnieën door eene gesloten sterke reserve gesteund, — enkele malen, onder anderen bij de jager-bataljons der 3de en 4de brigades wordt dit uit het oog verloren, en geraakten die troepen in geheel opgeloste orde, zoodat zij wel tot de vermeerstering der door de Pruiszen bezette terreinafscheiding konden bijdragen, maar voor verdere vervolging ongeschikt werden. Hunne herzameling werd daardoor noodig, juist toen het voortdringen eener geslotene reserve groote nadeelen had kunnen aanbrengen.

Intusschen mag ook het vele goede, dat bij de Hannoveranen op te merken valt, niet voorbij worden gezien. Levert het voortdringen der brigade DE VAUX het schitterendste bewijs van volharding en dapperheid dezer afdeeling, — de aanvoering der brigade BULOW en van de beide garde-bataljons toonde, dat de doorgestane vermoeienissen en ontbeeringen de geestdrift en de energie bij soldaten en bevelhebbers niet hadden gefnuikt. Met beleid werd die aanval tot over de Unstrut uitgevoerd. Noch dat riviértje, noch het Pruissisch tirailleurvuur, noch het verschijnen van een vijandelijk kolonnehoofd in de flank, konden hier het offensief breken. Met vereenigde macht voor Langensalza komende, had de aanval op die gedekte stelling al aanstonds gunstige kansen. Ook de Hannoveraansche cavalerie toonde hare roeping te verstaan. De betrekkelijk groote omweg hield haar niet terug in haar streven om tot werking te komen. In spijt der verbeterde vuurwapens kwam zij der tegenpartij in flank en rug, om haar

bezorgdheid voor den terugtocht in te boezemen; om partij te trekken van iedere gunstige kans, die zich mocht voordoen; om voordeelen te behalen, en de moreele kracht des vijands neer te drukken. Mocht het haar al niet gelukken in de vermeesterde batterij te blijven, de mogelijkheid der verovering had zij bewezen, — de tegenpartij tot omzichtigheid, tot sneller teruggaan gestemd, een nieuwen lauwer geplukt voor den krans des overwinnaars. Dit optreden der ruitery, — moest het niet gunstige verwachting wekken voor de aanvallen der overige cavalerie-regimenten?

Het tijdstip voor die aanvallen was echter nog lang niet daar. Wel staan reeds twee escadrons Koningin-buzaren, in kolonne van vieren in het eenigszins gedekte gedeelte van het Merxlebensché défilé, maar het vuur der Pruissische tirailleurs maakt het deboucheeren onmogelijk. Aan teruggaan is niet te denken, daar de bruggen onder het werkzaam vuur liggen van de verdedigers bij het Badhuis. Twee andere escadrons komen plotseling in snellen gang de brug over. De voor hen staande troepen niet ziende, stuiten zij op de stilstaande escadrons, — verwarring, een nog nauwer opsluiten, het in het water raken van enkele ruiters en paarden, het teruggaan van een gedeelte dezer cavalerie is daarvan het gevolg.

Voorzeker, de stelling der troepen in het défilé had hachelijk kunnen worden en het deboucheeren belet, indien niet de brigade BULOW en de beide garde-bataljons eene beslissende wending aan den strijd hadden gegeven.

Terwijl het linkervleugel-bataljon van BULOW's eerste linie Gräser's fabriek aan vier zijden tegelijk bestormt en inneemt, waarbij 2 officieren en 50 man des vijands gevangen raken, is een garde-bataljon den aanval op het Lazareth begonnen. Zes officieren en 55 man zijn hier in weinige oogenblikken buiten gevecht gesteld en de aanval schijnt te zullen worden afgeslagen, doch het oprukken van het bataljon, dat Gräser's fabriek vermeesterde, en kort daarop de aanval van een der bataljons uit BULOW's tweede linie, dat ook de pannembakkerij aan de noord-westzijde aanviel, beslisten hier de nederlaag der Gothasche en Pruissische infanterie. Het laatst aangekomen Hannoveraansche bataljon dringt

aanstonds het behaalde voordeel vervolgende, in kompagnieskolonnes, in alle richtingen de voorstad en de stad zelve binnen, zonder zich aan enkele uit de huizen vallende schoten te storen. Twee kompagniën bereiken weldra de oostelijke zijde der stad en stuiten hier op vijandelijke infanterie, de dekking eener op den Judenhügel nog stand houdende rijdende batterij. Vastberaden is de aanval dezer beide kompagniën. Gepaard aan den frontaanval van een ander van BULOW's bataljons, dat langs Gräser's fabriek naar den Rasenmühle voortdrong, dit gebouw vermeesterde en nu den Judenhügel bestijgt, wordt eindelijk op dit punt de strijd ten voordeele der Hannoveranen beslist. De Pruisische artillerie verlaat ijlings hare stelling; de dekkende infanterie moet haar volgen.

Terwijl die beslissing verkregen werd, ontving generaal von ARENTSCHILDT het bericht van kolonel von BULOW, dat deze zeer spoedig van Langensalza meester zoude zijn. Wilde men de vrucht der overwinning plukken, dan moest de vervolging zonder eenig tijdverlies intreden, — misschien was het daartoe reeds te laat! De reserve-cavalerie en het in reserve teruggehouden bataljon van het lijf-regiment ontvingen de order om op te rukken. In gestrekten draf dringen beide cavalerie-regimenten, de garde du-corps aan 't hoofd, de bruggen over, doch ook zij stuiten op het nog immer in het défilé staande Koningin-huzaren-regiment. Herhaalde verwarring, nieuw verlies. De rijdende batterij, die de cavalerie volgt, gebruikt den gedwongen stilstand, om in het défilé, tusschen de beide bruggen in, in batterij te komen, en eenige kartetsschoten op de badhuislaan te lossen. Ook de artillerie op den Kirchberg richt nu, na den aftocht der vijandelijke artillerie, haar vuur op het Budhuis en 't boschje, waartegen ook de rijdende batterij der linker-brigade met granaatkartetsen vuurt. De uitwerking van dit vuur wordt spoedig zichtbaar. Daar verheft zich de Hannoveraansche infanterie plotseling uit hare gedekte stelling; zij dringt van de Unstrut en van de zijde van Callenberg's molen aan; stormenderhand gaat het voorwaarts. Het laatste maar gevaarlijkste gedeelte der Pruisische stelling wordt, in weerwil van hardnekkigen wederstand, genomen. Meer dan honderd gevangenen vallen hier in handen. De in wanorde terugwijkende verdedigers, aangegrepen door het Koningin-huzaren-regiment, dat zich noord-

westwaarts van den straatweg ten aanval heeft geschaard, lijden zeer zware verliezen. Nog 120 gevangenen blijven achter.

Ook de reserve-cavalerie en hare artillerie breken door. Terwijl aan de brigaden DE VAUX en KNESEBECK order gezonden wordt om te herzamelen en zich samen te trekken, de eerste tusschen den Judenhügel en het Badhuis, de andere op den Judenhügel, en de brigade BULOW geconcentreerd wordt aan de zuidzijde der stad, rukt het bataljon van het lijf-regiment vooruit, om deel te nemen aan de vervolging. Twee kompagnien van het derde jagerbataljon zijn reeds voorigedrongen naar den Siechenhof. Nog vele gevangenen worden ook daar gemaakt.

Bij het beschieten van het Badhuis, dat omstreeks 4 uur 's namiddags plaats vond, had de rijdende batterij der reserve-cavalerie twee harer voorwagens verloren. Bij het in batterij komen waren zij in de Unstrut neêrgestort. Slechts ééne sectie kon dus aan de vervolging deelnemen, en de vijand had een aanmerkelijken voorsprong gekregen. Sedert meer dan een uur was de aftocht begonnen. Zuidwaarts van Langensalza, nabij de naar Illeben voerende wegen aan gene zijde der Klinggraben, ontdekte men twee vijandelijke massa's, buiten bereik van infanterie en artillerie, alleen nog door cavalerie te nadoren. Dat waren de reeds vroeger afgetrokken afdeelingen van het Pruissische centrum; manschappen van het 25ste en van het Silezische grenadier-regiment, een klein deel van het Thüringsche infanterie-regiment, en de overblijfselen van het landweer-bataljon Potsdam.

In twee liniën opgemarcheerd, de drie escadrons garde-du-corps gedeployeerd in de eerste, drie escadrons garde-curassiers in escadrons kolonnen in de tweede linie, rukt nu de Hannoveraansche reserve-cavalerie in sterken gang vooruit, terwijl de sectie rijdende artillerie onder dekking van een der curassier-escadrons volgt. Ongelukkigerwijze vertraagt het snel voortrukken der artillerie door den drassigen grond nabij den Riethsgraben. De stukken steken in den modder en moeten met behulp van manschappen van het dekkings-escadron worden vrijgemaakt. Een zelfde ongeval herhaalt zich bij het overtrekken der slooten van den Erfurterweg, en de cavalerie, ongeduldig om aan te vallen, besluit tot de charge, ondanks de afwezigheid harer artillerie. Reeds rijdt het regiment garde-du-corps aan op de westelijke kolonne, die zich,

evenals de op 700 pas verwijderde oostelijke afdeeling, in carré heeft geschaard. Dit laatste carré wordt al bedreigd, in oostelijke richting door het regiment Cambridge-dragonders, en nu nog aan de noordelijke zijde door het curassier-regiment, dat ten aanval voortrent.

De charge der garde-du-corps wordt afgeslagen. Behalve de escadrons-kommandant zijn 1 officier en 16 man gedood of gekwetst; 42 paarden liggen buiten gevecht gesteld.

De schier gelijktijdige aanval der garde-curassiers op het oostelijk carré, insgelijks door twee escadrons in 't front en een in reserve ondernomen, slaagde iets gunstiger, daar de vleugel van het linker-escadron door den noord-westelijken hoek van het carré heenbrak. Doch toen nu aanstonds daarop het 2de escadron Cambridge-dragonders op de infanterie aanrijdt, wordt het carré doorbroken, volgens de Hannoveranen, — slechts doorgereden, volgens de bewering der Pruissen. Enkele afdeelingen, onder anderen 3 officieren en 52 man, die naar Hannoveraansche opgave tot dit carré behoord hadden, vallen later in de macht van het dekkings-escadron der rijdende artillerie; zoo ook vele manschappen, die zich in de korenvelden hadden zoeken te verbergen. Maar een groot deel der infanterie sluit zich aanstonds te samen en zet den terugtocht voort. Een nogmaals herhaalde aanval der zich herzameld hebbende curassiers wordt afgeslagen, en onbelemmerd trekt de infanterie verder terug, alleen gevolgd door enkele projectielen der eindelijk aangekomen sectie rijdende artillerie. De beide curassiers-chargen hadden 4 officieren, 19 man en 40 paarden gekost; het regiment Cambridge-dragonders verloor, op verschillende tijdstippen van den dag, 5 officieren en 51 man.

Ook de cavalerie, waarbij zich ten laatste het cavalerie regiment der 3de brigade aansluit, wordt nu herzameld, terwijl 2 escadrons garde-curassiers met de sectie rijdende artillerie de vervolging voortzetten tot op de hoogten noordwaarts van Illeben.

Enkele schoten door de Pruissische artillerie, zuidwaarts van Heuningsleben opgesteld, den vervolgers toegezonden, missen uitwerking, en 's namiddags ten half vijf ure eindigt het geschutvuur aan weerskanten, zuid- en oostwaarts van Langensalza. Westwaarts van die plaats hoort men echter nog eenig vuur. De infanterie, die te Thamsbrück had gestaan en het afnemen van het

vuur in het centrum waarnam, trok omstreeks 4 uren af, daarbij vervolgd door 2 escadrons Kroonprins-dragonders en de batterij van BULOw's brigade. De voorsprong, dien ook deze infanterie had kunnen krijgen door de bezwaren, die cavalerie en artillerie te overwinnen hadden bij het passeeren van Thamsbrück en van het zeer doorsneden en ten deele bedekt terrein tusschen Thamsbrück en Langensalza, maakte dat alleen de artillerie, ter hoogte van Ufhoven gekomen eenige, granaatschoten op den afrekkenden vijand kon richten. Maar ook omstreeks 6 uren zwijgt hier het kanonvuur en is de strijd geëindigd. Het garde-huzaren-regiment met de rijdende batterij der 3de brigade zetten de voorposten uit, op dezelfde hoogte waar zij des morgens hadden geslaan.

De Pruisen blijven in snellen en vollen aftocht; de zegevierende Hannoveranen hebben het slagveld behouden.

Tien Pruissische officieren en 897 man werden ongekwetst gevangen genomen, 3 à 400 geblesseerde Pruisen in de Hannoversche hospitalen gebracht; zelf erkennen de Pruisen een verlies van 30 officieren en 613 man geblesseerd, 11 officieren en 159 man gesneuveld. Naar de gematigste berekening waren dus 51 officieren en 1669 man buiten gevecht gesteld, de vermisten niet medegerekend, die in de volgende dagen nog te Langensalza en in naburige plaatsen verborgen werden gevonden. De generaal von FLIES had derhalve omstreeks $\frac{1}{5}$ deel zijner macht verloren. Twee stukken geschut en een groot aantal geweren bleven op het slagveld achter, en de uit het gevecht terugkeerende troepen hadden, voor het grootste deel, het tactisch verband en daarmee hunne strijdvaardigheid verloren.

Doch ook den Hannoveranen had de overwinning aanzienlijke offers gekost; 32 officieren en 346 man waren gesneuveld, 70 officieren en 981 man gewond, zoodat 102 officieren en 1327 man buiten gevecht waren geraakt. Orde en samenhang werden echter bewaard, en hoe ook uitgeput door de vermoeienissen van den dag, na alle doorgestane ontbeering, wisten de overwinnaars toch hunne strijdvaardigheid te bewaren.

Indien een gevecht alleen naar de verkregen uitkomst moest

beoordeeld worden, dan kwam den generaal VON FLIES de eer toe, een goeden terugtocht te hebben gemaakt. Let men toch op zijne ver verspreide linie, op zijne minderheid aan artillerie, op 's vijands talrijke cavalerie, op het nagenoeg geheel open terrein, dat hij moest doortrekken, dan is het verlies van een vijfde deel zijner macht, gedurende het geheele gevecht en bij den terugtocht, betrekkelijk niet groot. 't Komt ons evenwel verkeerd voor, uit het geleden verlies aanstonds tot een wel overlegden en geregelden terugtocht te besluiten. 't Zou zeer wel kunnen zijn, en wij meenen dat het hier 't geval was, dat aan een ongeregelden aftocht eene gebrekkige vervolging zich paarde.

Hadden toch de Hannoveranen, na het vermeesteren van het Merxlebensche défilé door hunne overmachtige artillerie, aanstonds voor de infanterie de gelegenheid geopend, om de Pruisische stelling van de allée tot aan het Badhuisbosch te vermeesteren, dan ware de reeds gereed staande cavalerie eerder gedeboucheerd en BULOW's aanval verlicht. *Meer dan een uur* werden nu de brigaden van het centrum met drie cavalerie-regimenten tot stilstand gedwongen, doelloos aan verliezen blootgesteld, en den Pruisen bovendien tijd gelaten voor den aftocht. Een zeer beduidenden voorsprong hadden zij dien ten gevolge kunnen krijgen. BOTHMER's brigade, ook nu nog nagenoeg geheel werkeloos tegen den wijkenden vijandelijken rechtervleugel, bleef verre beneden de verwachting, die men, bij zijn aanrukken, had opgevat. Reeds het bedreigen met den overgang ware voldoende geweest om enkele afstreckende afdeelingen vast te houden, en het aantal gevangenen later te vergrooten. Zonder het beleidvol voortrukken en het doortasten van den kolonel VON BULOW, zonder het beleid van den kolonel DE VAUX, die, blijkens het detachceeren zijner cavalerie, tijdens het gevecht reeds bedacht was op 's vijands terugtocht, hadden de Pruisen zich nog lang kunnen handhaven, waren hun nog kansen overgebleven om de nederlaag te ontgaan. Aan die bevelhebbers komt dus de eer toe, den vijand, hoezeer op moeilijk bereikbare plaats, den gevaarlijksten stoot te hebben toegebracht.

Alleen het volharden der Pruisische infanterie in de stelling tegenover het Merxlebensche défilé, misschien ook het overwicht harer betere bewapening, en het lang standhouden der

Pruissische artillerie op den Judenhügel, werd de redding voor het in wanorde verkeerend, terugtrekkend korps van generaal von FLIES. Daarmede schijnt die artillerie gemeend te hebben geheel haar plicht te hebben vervuld. Men mist haar bij het wijken der carrés, — bij de bedreiging dier infanterie-massa's door 's vijands cavalerie. Zou zoo iets voorgekomen zijn, waar de aftocht zonder overhaasting, behoorlijk geregeld werd; waar de artillerie gewoon was geweest met de infanterie te manoeuvreren? Het doorzetten der charges van de Hannoveraansche cavalerie, bij gemis harer artillerie, zou eene onwaarschijnlijkheid, zoo niet eene onmogelijkheid zijn geworden. Verliezen waren voorkomen; de moreele indruk der nederlaag bij Langensalza zou minder groot zijn geweest. Terugtocht en vervolging beiden kenmerkten zich dus door afwezigheid van een krachtig beleid.

Van Hannoveraansche zijde is, tot verdediging hunner handelwijze, gewezen op de uitputting der troepen gedurende den strijd, op de verplichte spaarzaamheid der munitie, en wordt het voorgesteld, alsof men eerst BULOW's vorderingen wilde kennen, om daarna uit het centrum den beslissenden stoot te geven. Daartegen kunnen echter gegronde bedenkingen worden geopperd. Eerstens valt op te merken, dat de krachten der troepen niet hebben belet om hen tot in en voorbij Langensalza vooruit te brengen, en dat zij tot aan de vermeestering van het Badhuis en den Siechenhof met de grootste geestdrift hebben gestreden. Ten andere, dat spaarzaamheid in de munitie hier te onpas was. Immers het doel van den strijd, aanvankelijk zelfverdediging, veranderde weldra in een ander, in dat, 't welk men daags te voren overwogen had, den aanval op 't corps van generaal von FLIES. De weg naar Zuid-Duitschland had gewonnen kunnen worden; 't kwam er derhalve op aan, zoodanige overwinning te behalen, dat de weerstand der tegenpartij *gebroken* werd. 't Was hier een voor den oorlog beslissende strijd. Bespaarde munitie kon slechts dienen om door de Pruisen tegen Hannover's bondgenooten te worden gebruikt. En wanneer men ten slotte het resultaat van BULOW's aanval had willen afwachten, om daarna uit het centrum te handelen, dan zoekt men te vergeefs antwoord op de vraag, waarom dan eene zoo groote ophooping van troepen bij Merxleben in 't vijandelijk vuur, terwijl men door een slepend gevecht, met minder

verlies het beoogde doel had kunnen bereiken. Zou BULOW's aanval en de ontruiming van den Judenhügel niet begunstigd zijn geworden, de laatste niet eer verkregen zijn, indien men in het centrum niet hardnekkig op de vijandelijke artillerie, maar veeleer op de naderbij zijnde vijandelijke troepen had gevuurd? En wat nog was de uitwerking van dat vuur?

Naar aanleiding der uitkomsten op de schiet-terreinen verworven, worden vaak onjuiste denkbeelden gevormd en verspreid omtrent de vuuruitwerking op het gevechtveld. Roemende op het juiste en snelle schot, op het schiet-terrein gedaan, meent men al licht *de grootste kracht* van een leger te moeten zoeken in het bezit en het goed hanteeren der vuurwapenen. Dit achten wij eene dwaling. Hoogen prijs stellende op vuurwapenen, die in snelheid en juistheid van schot niet onderdoen voor die der tegenpartij, en de schietoefeningen steeds als eene der nuttigste oefeningen aanmerkende, zien wij echter in de meerdere vuuruitwerking der eene partij op de andere slechts eene ondergeschikte reden ter overwinning. In de verdeeling der strijdkrachten, in de opstelling en de beweging der troepen lag steeds, en zal vermoedelijk immer blijven liggen de hoofdoorzaak van overwinning of nederlaag. De uitkomsten in den veldslag bij Langensalza door het vuurgevecht verkregen, zijn een bewijs te meer voor de stelling, dat het juiste schot op het schiet-terrein nog weinig waarborg geeft voor vele treffers op het gevechtveld. Wat toch was de uitwerking der Hannoveraansche artillerie? Tegenover de vijandelijke artillerie, die hoofdzakelijk hare schijf was, eene zeer weinig beduidende. De Pruisische artillerie, $3\frac{1}{2}$ batterij met ruim 300 man, en op twee stukken na nagenoeg immer geheel vereenigd, op 2000 pas afstand van den vijand, verloor, van 'smorgens half twaalf tot 'smiddags half vier, in het geheel slechts 27 man, waaronder 1 officier en 4 man gesneuveld. Aannemende dat van de 916 schoten door de Hannoveraansche artillerie gedaan, een paar honderd gericht werden op de voorliggende terreinvoorwerpen en hunne verdedigers, eene verhouding die niet ongunstig is, daar slechts eene enkele maal over zoodanig vuur wordt gesproken, terwijl de strijd tusschen de wederzijdsche artilleriën zeer nadrukkelijk en scherp op den voorgrond wordt gesteld, dan hebben de 700

overige projectielen aan het gekozen doel eene zeer geringe schade toegebracht.

Maar had de Pruisische artillerie op de Hannoveraansche mischien eene veel grootere uitwerking? Ook daarop is het antwoord ontkennend. De Hannoveraansche artillerie, die behalve van het Pruisische geschut op verschillende punten nog te lijden had van het infanterievuur, verloor op een in gevecht gebracht personeel van 1056 man slechts 52, waaronder 3 officieren en 7 man gedood.

Ook het nagaan der verliezen van de andere wapens kan, met betrekking tot de vuuruitwerking op het slagveld, zijne nuttige strekking hebben.

Van de beide garde-bataljons, de brigade DE VAUX en het 3^e jager-bataljon, die in het centrum aan de vuuruitwerking van vier bataljons en een landweerbataljon des vijands, en aan de toevallige uitwerking zijner artillerie, *verscheiden uren* blootstonden, werd 11 % buiten gevecht gesteld, te weten 42 officieren en 751 man, op eene sterkte van 6150 man. Van deze waren 9 officieren en 197 man gesneuveld. Het 2^e regiment der brigade DE VAUX, dat meest in de eerste linie blootgesteld was geweest, leed het grootste verlies, 17 %; daarna het garde-regiment, 14 %. Dat de Pruisische infanterie met groote dapperheid hier in 't centrum aanviel, zich ver waagde, en met hardnekkigheid zich vasthield, blijkt uit hare verliezen. Ongeveer 15 % telden zij aan gesneuvelden en geblesseerden.

Op de vleugels had de strijd niet zooveel offers gekost.

De brigade BORMER verloor niet meer dan 6 % harer infanterie. De korte tijd dat zij aan het vijandelijke infanterievuur had blootgestaan, en de verdere onthouding aan den strijd, verklaren genoegzaam dit geringe verlies.

Ook de verliezen der brigade BULOW waren minder groot dan zij bij eene welbestuurde verdediging van Langensalza hadden kunnen zijn. De door hem in gevecht gebrachte bataljons, — het jager-bataljon niet medegerekend — verloren ongeveer 6 %. De snelheid en de gelijktijdigheid van den aanval dezer bataljons en de betrekkelijk zwakke bezetting van den stadsrand hadden invloed op die gunstige uitkomst.

De Hannoveraansche cavalerie leed gevoeliger verlies. De charge der garde-du-corps had 7 %, de beide charges der garde-curas-

siers 9 % aan officieren en manschappen gekost. De Cambridge-dragonders, die 'smorgens op de voorposten hadden geslaan, later in 's vijands flank en rug tegen zijne artillerie en infanterie chargeerden, verloren meer dan 20 %.

In het geheel genomen had het Hannoveraansche leger een verlies van ruim $8\frac{1}{2}$ %; terwijl dat van het Pruissische krom tot 9 % aan dooden en geblesseerden, en bovendien ruim 10 % aan ongewetste gevangenen.

Aan beide zijden had ook het officierskorps sterk geleden.

De Hannoveraansche infanterie had 80 officieren buiten gevecht, waaronder 22 gesneuveld; de cavalerie 13, waaronder 7 gesneuveld; de artillerie 9, waaronder 3 gesneuveld. Totaal 70 geblesseerd en 32 gesneuveld.

Bij de Pruisen had de infanterie 40 officieren buiten gevecht, waaronder 10 gesneuveld, en de artillerie 1 officier gesneuveld; totaal 30 geblesseerd en 11 gedood.

Stelt men het cijfer der infanterie en cavalerie-officieren van het Hannoveraansche leger compleet, dan verloor het officiers-corps der cavalerie ruim 10 %, dat der infanterie 20 % zijner sterkte. Veelbeteekenende cijfers voorzeker, met betrekking tot het voorbeeld van moed, zelfopoffering en standvastigheid, door hen aan hunne minderen gegeven. Er waren regimenten, zooals het garde-en het 2^e regiment, die ongeveer het $\frac{1}{3}$ gedeelte van hun officiers-korps buiten gevecht zagen gesteld.

Bij het nagaan dezer verliezen rijst van zelve de vraag, of het niet mogelijk ware geweest hun aantal te beperken. Bij herhaling viel het oog op ongunstige plaatsing der in 't gevecht staande troepen, zoo ten opzichte van elkander als van het terrein; op gebrekkige aanvalsvormen, of ongenoegzame voorbereiding van den stormaanval; op onvoldoende ondersteuning van het eene wapen door het andere; op gebrekkige ontwikkeling van troepen voor 't gevecht; op hun te vroeg of te laat intreden in den strijd; op het nutteloos terughouden of het te kwistig uitgeven der strijdkrachten. In dat alles zien wij de oorzaken van veel doelloos verlies. Grooter uitkomsten waren met minder verlies door het Hannoveraansche leger, naar onze meening, verkregen, indien dat leger in vreedstijd eene betere opleiding voor den oorlog had gehad.

Men hoort zeer dikwijls op meer heftige dan redelijke wijze het gevoelen voorstaan, dat de kunst om troepen bij 't gevecht te plaatsen en aan te voeren eenvoudig eene zaak is, geregeld door het gezond verstand en door het toeval, en dat om te overwinnen alleen noodig zijn goede geweren en vuurmonden, en verder doodsverachting, moed en geestdrift. 't Beleid wordt weinig of niet geteld; een nauwgezet onderzoek van eenige krijgsgeschiedenis vaak gevaarlijke kamergeleerdheid geacht. Let men intusschen op de resultaten, verworven door de practici, die studie, kennis, nadenken verwerpende, alleen vertrouwen op hun gezond verstand, ten einde in de reeks van bijzondere omstandigheden, waarin men verkeert, aanstonds het beste besluit te nemen, dan ziet men vaak, wat ook bij Langensalza op te merken viel, overmoed door volslagen moedeloosheid afgewisseld; roekeloosheid tot volstrekt nuttelooze krachtsverspilling leidende; verkeerd beoordeelen van de een ieder in 't gevecht passende rol; zwakheid in 't bevel, onhandigheid in het plaatsen en bewegen der verschillende wapens. Naar onze meening improviseert men tegenwoordig niet meer een bruikbaar soldaat, veel minder nog een geschikt officier. Een leger, *niet uit zoodanige elementen bestaande en niet behoorlijk opgeleid* voor den strijd, heeft *weinig* waarde. Het is wellicht een blinkend, maar bot zwaard gelijk, goed voor tooneelgebruik, maar ongeschikt, onhandelbaar *daar*, waar het zijne bestemming moet vervullen. Het is echter zeer verre van ons, eene eenzijdige opleiding voor het leger te begeeren, veel verder nog om den eenvoudigen soldaat en onder-officier met onvruchtbare kennis te willen toerusten. Terwijl wij eene degelijke wetenschap van al wat oorlogvoeren, troepengebruik, vorming, uitrusting, bewapening betreft, onmisbaar achten voor ieder officier, wenschen wij de opleiding van den soldaat, van den troep, van de legerafdeelingen bovenal, langs den practischen weg. Is plaatsing, beweging en aanvoering der troepen van onderscheiden wapens onder telkens afwisselende omstandigheden eene *kunst*, dan moet de gelegenheid om zich daarin te oefenen ruimschoots gegeven worden: zonder oefening, geene vaardigheid.

Maar de oefening van de krijgsmacht in dien zin kost geld. Zij hangt af van de som, die men voor 's lands defensie kan op-

brengen, en staat derhalve, bij een vast cijfer dier som, in het nauwste verband met de organisatie van het leger en het algemeene plan der verdediging. De eerste voorwaarde eener doeltreffende leger-organisatie zal dus wel deze zijn, dat, na aftrek der kosten voor samenstelling, uitrusting, onderhoud en eerste oefening besteed, er immer middelen genoeg overblijven, om *uitgebreide oefeningen van legerafdeelingen veelvuldig* te kunnen doen plaats hebben.

Het kan niet ontkend worden, dat de Hannoversaansche leger-organisatie op een weelderigen voet was ingericht. Het oorlogsbudget was niet hoog, 2 631 800 thaler; het officiers-corps was echter compleet en betrekkelijk sterk; tien jaren geleden waren er 34 generaalsplaatsen te vervullen. Onder die omstandigheden zag men op tegen het pensionneeren; men wachtte daarmede zoo lang het eenigszins kon. Het onvermijdelijk gevolg liet ook hier zich niet wachten: bij het uitbarsten des oorlogs was men gedwongen om de voor den velddienst ongeschikt geworden aanvoerders door anderen te vervangen. Zoo trad de voor de leiding der operatiën en vooral voor het gevecht immer nadeelige omstandigheid in, dat noch de graad van geoefendheid, noch de waarde van ondergeschikte officieren en troepen door de nieuwe bevelhebbers konden worden gekend; dat deze, in de eerste dagen althans, de vaardigheid misten om te bestemder tijd den rechten man op de rechte plaats te brengen. Achten wij, in het algemeen, het bezit van veel opper-officiëren onnoodig, ja schadelijk voor een leger, even sterk zijn wij gekant tegen een tegenovergesteld uiterste, waartoe men in kleine staten zoo licht vervalt. Daarin zien wij verkeerde economie. Voor de leiding der legerafdeelingen op oorlogstooneel en slagveld zijn opper-officiëren *onmisbaar*. De *gunstigste kans* voor doeltreffende leiding in de zooveel beslissende, korte maar snelle handeling van den strijd krijgt men derhalve dan, wanneer wederkeerig bekendheid en vertrouwen tusschen aanvoerders en ondergeschikten bestaan. Iedere organisatie, waarbij men zich voorstelt de legerafdeelingen voor oorlogsgebruik samen te stellen zoodra de oorlog dreigt, en *eerst dan* hunne aanvoerders te benoemen, komt ons voor in lijnrechten strijd met de eischen der legervorming en aanvoering in den tegenwoordigen tijd.

Het Hannoveraansche leger had overwonnen; de weg naar Zuid-Duitschland was open, maar slechts weinige uren zou die doortocht vrij zijn. Inmers, versterking stond in Eisenach, en langs den spoorweg kon zij spoedig den generaal VON FLIES bereiken.

't Bleek echter onmogelijk van het behaalde voordeel partij te trekken. Een aantal geblesseerden drong om hulp en uiterst gebrekkig waren de verplegingsmiddelen. Manschappen en paarden, door slecht onderhoud reeds verzwakt, schenen schier uitgeput. De intendance was niet in staat den noodigen voorraad aan te voeren, en de reeds gebrekkige uitrusting der verschillende troepen maakte het leger tot nieuwe bivaks en marschen ongeschikt. Het Hannoveraansche leger werd daardoor, na zijne zegepraal, tot stilstand verplicht. Die stilstand werd zijn ondergang. De eer was gered, maar het vaderland verloren: Hannover tot een Pruisisch wingewest verlaagd.

Eene betere, maar vooral eene *tijds* organisatie had die uitkomst alleen kunnen verhoeden.

Sedert het voorjaar van 1866 had Hannover oorlogsgevaar waargenomen, en was het bedacht geweest om voorzorgsmaatregelen te nemen: lichtingen waren opgeroepen en oefeningen voorgeschreven, maar vastgesteld hoe men handelen zou, om bij plotseling aanvangenden oorlog in gunstige stelling bijeen en gereed te zijn vóór de aanvaller opdagde, dat was niet gedaan. De legerinrichting was en bleef gebrekkig, tot op het oogenblik dat de oorlogsverklaring reeds ontvangen was. *Eerst toen* sloeg men de hand aan 't werk, en trachtte men door verdubbelde werkzaamheid met overhaasting in al het gebrekkige te voorzien. Men deed veel; men deed niet genoeg. Men bleef nog ver beneden 't geen de werkelijkheid had geëischt. Zelfs de groote sommen, in de laatste oogenblikken ten dienste van het leger gesteld, redden Hannover's onafhankelijkheid niet. Het leger mocht het bewijs leveren van trouw, volharding, zelfopoffering en al die schitterende krigsdeugden, waardoor het zijn reeds verkregen naam handhaafde, eene praktisch gunstige uitkomst kon het niet verwerven. De Hannoveraansche regeering had dien uitslag *kunnen en moeten* voorzien. Zij toch kon weten, dat niet alleen de oplossing van staatkundige geschillen in den tegenwoordigen tijd sneller verloopt

dan vroeger, maar dat veel grooter versnelling waar te nemen is in het op voet van oorlog brengen en samentrekken eens legers. Dank telegraaf en spoorwegen, staat heden een groot volk binnen veertien dagen in 't geweer. Aan dien toestand is niet te veranderen. Iedere staat, maar de kleinere bovenal, heeft dus zijne voorzorgen te treffen om nog in korter tijd dan de grootere ten strijd gereed te staan. Kon men vroeger nog het zwaard scherpen, de wapens nazien, troepen aanvullen en oefenen vóór de vijand kwam, die tijd is voorbij! De oefening bij dreigend oorlogsgevaar en bij het uitbarsten des oorlogs is van luttel beteekenis. Slechts zeer bruikbare, wel opgeleide troepen, door hun bevelhebbers gekend, hebben kans om den eersten doodelijken slag der sterkere tegenpartij af te weren en tijd te winnen om den bondgenoot te zien nankomen.

Niet Hannover alleen, maar iedere kleine staat had daarom in de laatste jaren moeten toezien op de inrichting van zijn leger, en meer dan ooit moeten zorgen dat het in al zijne onderdeelen behoorlijk uitgerust, geoefend en opgeleid kon wezen. Met zulk een leger is meer kans te overwinnen, dan met eene heirmacht uit honderd duizenden weinig gevormde soldaten bestaande. Niet met talrijke legers bevocht NAPOLEON zijne schitterende zegepraalen; met slechts een gering getal wel aangevoerde troepen, zonder kostbare verdedigingslijnen en vestingen, verdedigde hij Frankrijk tegen eene driemaal sterkere overmacht, ten deele door een schrander GNEISENAU en een voortvarenden BLÜCHER geleid.

Met eigenaardige, kenmerkende nauwgezetheid overweegt men in ons vaderland al wat op de wapenen en op de passieve weermiddelen betrekking heeft. Volhardend streeft men voort, de grootste natie niets toegevende, op den weg ter ontdekking van de sterkste verschansing en het volmaaktste wapen; maar noch die volmaaktheid op het gebied van wapen-, noch op dat der verschansingskunst zal, naar onze overtuiging, een staat voor ondergang kunnen behoeden. Alles komt ten slotte aan op de dragers dier wapenen, op de verdedigers dier sterkten, op het leger, op *hun gebruik in oorlogstijd en op het slagveld*.

Moge dan ook weldra het vraagstuk onzer leger-organisatie de algemeene belangstelling opwekken, maar bovenal, die organisa-

tie *in tijds* tot stand komen, en het licht dat uit uwe discussiën, ook aangaande dit onderwerp, zal ontstaan, bijdragen tot de oplossing van het vraagstuk in dien zin, dat Nederlands leger steeds in staat zij, tegen groote overmacht de onafhankelijkheid en de vrijheid van het vaderland te handhaven.

De VOORZITTER betuigt aan den spreker den dank der Vergadering voor zijne belangrijke en duidelijke voordracht en opent daarover de beraadslaging.

De heer HOOGENBOOM zegt met genoegen van den spreker gehoord te hebben (wat ook reeds door hem in de vergadering van Januari als noodig beschouwd werd, waarbij hij tevens heeft gewezen op het *onbillijke* en *gevaarlijke* in de niet-toepassing daarvan gelegen), dat men alle officieren, zelfs van de hoogste rangen, ook reeds in vredestijd *dáár* moet plaatsen waar zij in oorlogstijd gebruikt zullen worden. Men moet de benoeming van generaals en andere officieren niet uitstellen tot het oogenblik, dat de oorlog er werkelijk is. Doch het komt hem voor, dat de heer POMPE eenigszins te veel op de organisatie heeft gedrukt en te weinig op de versterking. In de positie waarin het Hannoveraansche leger verkeerde, zou het hebben moeten trachten het land te verlaten om naar Beieren te ontkomen en het lot van Hannover te laten afhangen van een slag tusschen de Pruisen aan de eene en de Oostenrijkers en Beierschen aan de andere zijde. Doch wanneer het eene versterkte stelling had gehad, waaruit het niet te verdrijven ware geweest, dan is het zeer denkbaar, zelfs wanneer de Pruisen voordeelen op de Oostenrijkers hadden behaald, dat Hannover nog vrij zou zijn gebleven. In ieder geval had de uitslag anders kunnen zijn. Eene goede versterkte stelling is in een land noodig, hetzij eene centrale stelling, hetzij liniën zoo als in Nederland. Overigens moet de organisatie zooveel mogelijk met het oog op den oorlog ingericht zijn, en de oefeningen moeten bovenal practisch wezen.

De heer SALVADOR zal over het door den heer POMPE behandelde onderwerp niet spreken, omdat hij daarmede niet genoegzaam bekend is, doch wenscht te wijzen op een punt, dat er in het nauwste verband mede staat.

Die geachte spreker heeft gedrukt op de noodzakelijkheid, om in vreedstijd het leger zóó te organiseeren, dat het in oorlogstijd gereed is, en aangewezen hoe de Hannoveraansche troepen, almede door gemis aan oefening, geen resultaat hebben verkregen, hoe dapper bevelhebbers en soldaten zich ook gedragen hebben. Nu vermeent de heer SALVADOR (hij heeft het reeds jaren geleden opgemerkt, toen hij zelf nog in militairen dienst was), dat langzamerhand niet alleen in het Nederlandsche, maar ook in het Fransche leger eene groote fout ingeslopen is.

Spreker wijst op den meest glorieijken veldtocht van den generaal BONAPARTE, in het begin van zijne loopbaan, op het laatst der vorige eeuw, tegen Oostenrijk. Hij stond toen met een klein getal troepen tegenover een groot leger. Dat kleine republikeinsche leger was in een verwaarloosden toestand; het Oostenrijksche was op een rijken voet georganiseerd, en telde vele wetenschappelijke officieren, die eene eervolle loopbaan achter zich hadden. Maar terwijl NAPOLEON eene grondige theoretische kennis bezat en de practijk bij zijnen genialen aanleg er spoedig bij kwam; terwijl hij zijne troepen met geestdrift wist te bezielen en onvermoeibaar te maken; terwijl hij wist zelfstandig te zijn tegenover de Regeering, het Directoire, zooals blijkt uit de correspondentie van die dagen — ontbrak juist dát laatste in het Oostenrijksche leger. Zoo schreef de opperbevelhebber van dit leger dan ook aan den *Conseil autique* te Weenen, dat een jeugdig Fransch generaal aan het hoofd der vijandelijke troepen was gekomen, „die niets wist van de regelen van den oorlog”, maar met dat al bereikte BONAPARTE toch het doel, want hij behaalde telkens de overwinning.

Maar die zelfstandigheid van den generaal BONAPARTE tegenover de Regeering is langzamerhand geheel verloren gegaan. In ons leger, zoowel als later in onze burgermaatschappij, heeft spreker dezelfde fout opgemerkt, namelijk, dat ieder die een rang heeft, niet genoeg zelfstandig en op eigen verantwoordelijkheid handelt. Ieder officier, de bevelhebber, de hoofd-officier, ja zelfs de onder-officier moet zich in zijn werkkring vrij weten te bewegen. De subalternen moeten zich niet altijd in alle bijzonderheden tot de hooger en te wenden hebben. Geschiedt dit, het onmisbaar gevolg daarvan is, dat ten laatste alles op de schouders van die

hooger, de chefs der korpsen of den Minister van Oorlog, rust. Zij nu zijn ook menschen met begrensde krachten, en kunnen niet alles doen, al zijn ze nog zoo uitstekend. Het gevolg daarvan is wederom, dat het werk in de bureaux aan klerken wordt overgelaten, en de ambitie der chefs van de korpsen en de kompagnien minder wordt, naarmate hunne zelfstandigheid en verantwoordelijkheid geringer is. Zoo was het reeds twintig jaren geleden bij de cavalerie. Dit is intusschen het wapen, waarbij men vooral veel zou dienen over te laten aan de chefs. Het komt er toch niet op aan of de troep een dag minder of meer precies naar het tableau van werkzaamheden exerceert, maar wel om goede ruiters te maken, die vlug manoeuvreren, snel, soms door eigen initiatief weten te handelen, en in wie men, bij practische kennis, een goeden geest houdt. In dien tijd waren de werkzaamheden geregeld naar zulk een tableau, opgemaakt of nagezien aan het Ministerie van Oorlog, door tusschenkomst van den brigade-kommandant, waarop voorkwam welk deel der exercitiën moest plaats hebben in iedere maand, en den tijd dien men daaraan moest besteden. Het ging juist als in vele scholen. Misschien is het nóg zoo. Den eenen dag is het mooi, den anderen dag slecht weer; den eenen dag heeft de troep goed geëxerceerd en kunnen de manschappen vroeg naar huis worden gezonden, den anderen dag is het tegenovergestelde het geval. Ook hierin moet den chef ter plaatse aanwezig, de noodige vrijheid tot het moreel opwekken van zijn troep gelaten worden. Wanneer men te veel centraliseert, neemt men er de ziel uit en maakt ieder tot een automaat. Al is de Minister van Oorlog nog zulk een uitstekend mensch, hij is en blijft feilbaar. Men kan hem te veel op de schouders laden, zoodat in tijd van crisis zijne krachten te kort schieten. Dan wordt hij door subalterne bureau-ambtenaren vervangen. Ditzelfde euvel schijnt zich ook in het Fransche leger vertoond te hebben. Hoe glorievol de Fransen zich in de Krim hebben gedragen, is toch gebleken dat zij niet hadden die vele finke chefs van vroeger, en dat in de lagere rangen de zelfstandigheid werd gemist, die zoo noodig is en die men in de vorige eeuw en in het groote leger toonde te bezitten.

De heer A. T. KNOOP brengt hulde aan de duidelijkheid van het

overzicht, dat de heer POMPE van den slag van Langensalza gegeven heeft. Spreker ziet evenwel niet in, hoe dat overzicht tot de conclusie brengt, dat het noodzakelijk is voor de verschillende bevelhebbers dat zij goed bekend zijn met de troepen, die zij aanvoeren. Spreker heeft uit de gedane mededeelingen niet kunnen zien, dat in den strijd van Langensalza dat gebrek, van niet bekend te zijn met de troepen, nadeelig is geweest. Ongetwijfeld is die bekendheid altijd een voordeel, maar dat voordeel, meent spreker, wordt zeer overschat, en de veldtocht van 1814 in Frankrijk, door den heer POMPE aangeroerd, kan daarvan tot bewijs strekken. De Fransche troepen werden toen niet zelden aangevoerd door pas opgetreden bevelhebbers, die, omgekeerd, het bevel voerden over troepen, die pas bijeengebracht waren. Toch was zoowel de aanvoering als de dapperheid van het Fransche leger uitstekend.

Een tweede punt betreft het verschil dat er volgens den heer POMPE bestaat tusschen de uitwerking van de artillerie op het slagveld en die op het oefeningsveld. Dit maakte hij op uit de geringe verliezen, die het vuur van 15 tegen 20 vuurmonden, op 2000 pas afstand, veroorzaakte. Het is echter zeer goed aan te nemen, dat die verliezen niet grooter zijn geweest; zelfs op het oefeningsveld zouden zij zeer gering zijn, in de veronderstelling namelijk, dat van weerszijden de batterij-kommandanten den tact hebben, de vuurmonden behoorlijk op te stellen. Heeft dit plaats, dan zijn die vuurmonden zoo goed als ontfefbaar, en is zelfs hunne standplaats dikwijls alleen door den rook te bemerken. De minste terrein-verhevenheid geeft reeds eene genoegzame dekking, en dan zal op 2000 pas afstand een kanon niet gemakkelijk getroffen kunnen worden.

Daarbij komt nog de vraag, uit welke vuurmonden de batterijen bestonden. Als het gladde kanons zijn geweest, dan is het vuur op 2000 pas afstands geheel vruchteloos en niets dan eene verspilling van munitie. Dat artillerie tegen artillerie optreedt, is in den regel ook geen goede tactische handeling; de artillerie moet dienen als hulpwapen, tot steun strekken der andere wapens, en haar vuur daarom niet dan bij uitzondering richten op de artillerie des vijands, maar vooral op dat gedeelte zijner macht, hetwelk, hetzij bij den aanval, hetzij bij de verdediging, voor het oogenblik het meest te duchten is.

De heer POMPE beantwoordt achtereenvolgens de gemaakte opmerkingen.

Aan den heer HOOGENDOORN repliceert hij, dat ook hij het wenschelijk zou hebben geacht, dat het Hannoveraansche leger eene stelling hadde kunnen vinden in het land zelf, om dáár de Pruisen af te wachten. Dit had een zeer gunstigen invloed kunnen uitoefenen op het verloop van den verderen strijd. Het had ten gevolge kunnen hebben, dat de troepen, die uit het noordoosten en uit het zuiden Hannover binnendrongen, althans zoo lang waren tegengehouden, dat de hoofdcorpsen in het zuiden van Duitschland elkander naderende, de gelegenheid zouden hebben gehad zich met elkaâr te vereenigen, hetgeen nu niet dan gebrekkig is geschied.

Maar, juist *het gemis eener deugdelijke organisatie* bij het Hannoveraansche leger werd de oorzaak, dat het geen stelling in Hannover zelf heeft kunnen innemen. Het was te zeer verspreid en te weinig uitgerust. Het werd tot den strijd geroepen, vóór dat het mogelijk was geweest in Hannover eene stelling te vinden. Waar had het die ook moeten zoeken? Men zegt er wel eene op het oog te hebben gehad in het noordelijke gedeelte van het koninkrijk; maar, in den bestaanden toestand, zou Pruisen de stad Hannover en daarmede de voornaamste arsenalen hebben genomen, en dan zou het toch onmogelijk zijn geweest, zich, zelfs een korten tijd, te verdedigen. De Hannoveranen zouden binnen weinige dagen geëcraseerd zijn geworden, en waarschijnlijk nog met minder roem uit den strijd zijn gekomen.

Met betrekking tot de opmerkingen van den heer SALVADOR, zegt spreker, dat het zijn denkbeeld volstrekt niet zou wezen, de organisatie van een leger zóó in te richten, dat daarvan het gevolg zou worden, dat de zelfstandigheid van de aanvoerders, ook van die in ondergeschikte betrekkingen, belemmering zou onder vinden. Integendeel. Eene goede organisatie brengt mede, naar sprekers gevoelen, dat ieder officier, ook in mindere rangen, eene zekere verantwoordelijkheid, en dien ten gevolge zekere zelfstandigheid kan verkrijgen, zoodat hij tot hoogere betrekking geroepen, die ook met zelfstandigheid spoedig zou kunnen vervullen. Spreker erkent, dat gemis aan die zelfstandigheid en aan initiatief herhaaldelijk bij het Oostenrijksche leger op te merken valt. Niet

in die mate is dat echter waar te nemen bij de Fransche legers. In 1814 en in den Krim-oorlog hebben de Fransche bevelhebbers zich gunstig onderscheiden, zoowel door hunne zelfstandigheid als door hun beleid in het aanvoeren der troepen. Spreker wijst onder anderen op de generaal^s BOSQUET en PÉLISSIER.

De noodzakelijkheid om troepen van verschillende wapens, in vreedestijd, samen te trekken en te oefenen, gelijk de heer KNOOP deed opmerken, kwam in het eerste gedeelte van den besproken veldslag minder uit. In het tweede en derde gedeelte, zegt spreker, zou zulks te sterker in 't licht treden. Hij meent dat dit blijken zal, wanneer ook die gedeelten, welke hij bij de mondelinge voordracht, ter bekorting voorbij ging, later in druk zullen verschijnen, naar hij hoopt. Spreker haalt uit die gedeelten een voorbeeld aan, om het aanmerkelijk verschil te doen uitkomen in de handelingen met de wapens der cavalerie en artillerie bij de 4e brigade van den generaal BOTMER en de 2e brigade van den kolonel DE VAUX. Deze toch liet, zoodra de Hanuoveranen het Merxlebensché défilé hadden genomen, het tot zijne brigade behoorende regiment Cambridge-dragonders optrekken, en gaf het daardoor gelegenheid om op het slagveld te werken. Hij liet dat regiment zelf een overtocht zoeken over de Unstrut, en weldra vond dit een terrein om den vijand in flank en rug te kunnen bedreigen. Ook aan zijne infanterie verschaftte hij gelegenheid om een werkzaam deel te krijgen aan den strijd. Geheel zijne infanterie bracht hij vooruit, tegenover die der Pruissen, ten einde het Merxlebensché défilé te bemachtigen. Ook van zijne artillerie wist hij partij te trekken. Hij plaatste haar in de gunstigste stelling, die haar kon worden aangewezen, boven op den Kirchberg.

Geheel anders handelde daarentegen generaal BOTMER. Bij den aanval in de richting van den Erbsberg had hij gelegenheid gehad om offensief op te treden; door het bedreigen van 's vijands rechterflank had hij den terugtocht der vijandelijke infanterie kunnen bemoeilijken. Maar hij bleef inactief. Hij hield de artillerie bij zich, in plaats van haar te gebruiken tot een werkdadig vuur tegen het Badhuis. Toen het regiment Cambridge-dragonders langs zijne brigado trok om een overtocht te zoeken, was zelfs deze omstandigheid niet in staat hem van zijne zienswijze omtrent het gebruik zijner eigene cavalerie te doen veranderen. De geheele

brigade: artillerie, cavalerie, infanterie hield hij nagenoeg geheel werkeloos, en daardoor maakte hij de vrucht der overwinning nog minder dan zij had kunnen zijn, indien hij gehandeld had zooals had kunnen geschieden.

Om de uitwerking der bedreiging van 's vijands flank en rug te doen inzien, wijst spreker nog kortelijk op de Cambridge-dragnonders, die zich zuidwaarts van de Unstrut ontwikkelende, de gelegenheid vonden tot eene charge op de vijandelijke artillerie, waarbij twee stukken in handen der Hannoveranen vielen. Hij constateert dat de charge tot in de batterij werd doorgezet, en dat, hoewel de Pruissische 4ter batterij niet genomen werd, toch twee stukken uitval-geschut, die in een hollen weg terecht kwamen, verloren gingen.

Spreker heeft ook met genoegen vernomen dat de stelling werd toegegeven, dat de artillerie een doel had gekozen, 't welk eigenlijk het gewenschte niet was. Hij is van oordeel dat het opstellen van de artillerie werkelijk beter zou zijn geweest, indien men op *korteren afstand* had kunnen komen. Wat waarschijnlijk aan weerskanten bewogen heeft, de stelling boven op de hoogten te zoeken, was deze omstandigheid. De Hannoveranen bezaten genoegzaam niet anders dan *getrokken* geschut. Op den Kirchberg stonden meestal getrokken 6ers en eenige lichte 12ers. Op den Judenhügel kon de Pruissische rijdende artillerie hooger staan. Ware deze vooruit gekomen, dan zou zij daardoor in ongunstigen toestand zijn geraakt. Dit werd vermoedelijk de reden, dat zij de stelling op de hoogte behield en niet in de vlakte afdaalde.

De heer KNOOP meent dat de heer POMPE wel heeft aangetoond dat de aanwending der troepen door den generaal BOTHMER en ook door andere bevelhebbers minder goed is geweest, maar dat daaruit nog niet blijkt, dat die minder goede aanwending het gevolg is geweest van minder bekendheid met de troepen.

Wat de artillerie betreft, heeft spreker willen aantonen, dat de uitwerking op het slagveld niet zoo veel kon verschillen met die op het proefveld. Op dien afstand en met zulke vuurmonden, aannemende dat die vuurmonden goed waren opgesteld, moest de uitwerking zeer gering zijn.

De heer HOOGENBOOM: Het komt mij voor dat de spreker van heden avond mij niet juist heeft begrepen. Ik heb niet gezegd en nog minder bedoeld, dat de Hannoveranen hier of daar eene sterke stelling hadden moeten innemen. Ik ben niet van meening dat het Hannovraansche leger, partij trekkende van natuurlijke hindernissen, des noods door eenige veldwerken gedekt, zich had moeten opstellen en de Pruisen afwachten. Ik heb bedoeld en zoo ik meen ook gezegd, dat de *regeering* van Hannover in *tredestijd* zulk eene stelling had moeten daarmstellen, behoorlijk door permanente werken beveiligd.

Hoofdzakelijk omdat, naar het mij voorkomt, eene goede organisatie der levende strijdkrachten door den spreker — ik zal niet zeggen te veel is *aanbevolen*, want men kan dat niet te veel doen — te veel op den *voorgroond* is geplaatst *tegenover* het organiseeren of daarmstellen der doode weermiddelen; hoofdzakelijk daarom heb ik beweerd dat die regeering ook aan deze laatste geen kosten had *mogen* ontzien. Het eerste geval toch — het kiezen van eene stelling op het terrein *zoals het toen was*, namelijk zonder eenig permanent werk, had tot dezelfde uitkomst *moeten* leiden en *hoogstens* de capitulatie een paar dagen verlaat, want *het leger was slecht uitgerust*, en in die stelling — omringd als het weldra zou geweest zijn door Pruisische korpsen — niet van het noodige voorzien. Het is meer dan waarschijnlijk dat de Pruisen spoedig sterk genoeg zouden geweest zijn, om die stelling met goed gevolg aan te vallen, doch ook zonder dat hadden zij kunnen wachten tot gebrek aan levensmiddelen de Hannoveranen tot capitulatie dwong. Het tweede geval echter had, naar mijne bescheidene meening, tot geheel andere uitkomsten geleid. Aannemende dat men — bij gebrek aan verdedigbare, in tijds behoorlijk versterkte terreinafscheidingen, die men dan *in de eerste plaats* had moeten benutten om daardoor den vijand verder uit het centrum van het land te houden, zooals bij ons te lande — eene centraalstelling, als bijv. in België, had gebouwd; dat men zorg had gedragen dat *binnen* die versterkte omtrent een overvloed van krijgsvorraad was opgelegd; dat men partij had getrokken van de dagen van spanning, om levensbehoeften van alle oorden des rijks derwaarts over te brengen, of ten minste op verschillende plaatsen gereed te houden tot onmid-

dellijke overbrenging; dat eindelijk het leger hoofdzakelijk in garnizoenen was verdeeld *in* en *in de nabijheid* dier stelling, — dan voorzeker was dat leger in zeer korten tijd geheel bijeen geweest; dan was het van alles voorzien geweest om de Pruisen met nadruk af te houden; dan had gebrek aan het noodige dat leger niet tot een capitulatie kunnen dwingen; dan hadden de toesnelende talrijke vrijwilligers — grooter aantal dan thans het geval was — het kunnen bereiken; dan — ik acht het niet vermetel dit aan te nemen — zou de afloop voor Hannover geheel anders geweest zijn. Door verkeerd begrepen zuinigheid, gedeeltelijk ook wel in slaap gesust door het denkbeeld van krachtige ondersteuning in tijd van nood door den geheelen bond, heeft Hannover vroeger de noodige gelden bespaard, maar deze *nu* misschien wel reeds *dubbel* uitgegeven. Niet onwaarschijnlijk is het dat dit land *nu* — nu het te laat is — nog veel grooter opofferingen zich zou willen getroosten om weder vrij en onafhankelijk te zijn. *Een nuttige les ook voor ons, vooral in den tegenwoordigen tijd.*

Ik kan niet aannemen dat de geachte spreker de waarde van permanente verdedigingswerken ontkent, dat hij van gevoelen is dat men alléén aan het leger, *uitsluitend* aan de *levende* strijdkrachten de aandacht moet schenken; het komt mij echter voor dat velen, en niet het minst de *anti-vestinggezinden*, uit het gesprokene die conclusie *kunnen* trekken en wie weet welke andere redeneeringen daarop gronden. Het is daarom dat ik dit punt releveer, dat ik de aandacht wensch te vestigen op de hoofdoorzaak — naar mijne meening — van den ondergang van Hannover. Met eene behoorlijk versterkte stelling had, ik acht dit meer dan waarschijnlijk, het Hannoveraansche leger, hoe slecht georganiseerd het ook moge geweest zijn, en ondanks de reorganisatie, die bijna op het slagveld plaats had, zich toch kunnen handhaven; mij dunkt, de betoonde moed en onverschrokkenheid zijn ons daar borg voor. De hoogst noodige meerdere oefening, het zoo gewenschte iunige verband, de onmisbare onderlinge bekendheid van aanvoerders en troepen, dat alles had zich van zelf wel ontwikkeld.

Ik ben het volkomen met den geachten spreker eens: de organisatie *mag niets te wenschen overlaten*, en de oefeningen, ingericht als in de werkelijkheid zal te pas komen, moeten *de volmaaktheid zoo veel mogelijk nabij komen*; maar ik voeg er *uitdrukkelijk*

bij, men mag de doode weermiddelen niet verwaarloozen; men moet zorgen dat het leger, met de verdediging belast, niet *genoodzaakt* is daartoe het land te verlaten. De regeering — vooral die van een klein land — die een van deze punten verwaarloost, al voert zij dan ook de overige op tot de grootste volmaaktheid, doet, mijns bedunkens, aan hare verplichtingen te kort.

Nog moet ik hier op eene bijzonderheid wijzen, die ook eenigszins van belang is te achten, met het oog op de vragen van den dag. Zoo ik mij wel herinner, stonden op den rechtervleugel der Hannoveraansche artillerie, juist tegenover de bruggen en het lange *défilé*, drie gladde 12'ers en nu is het mij opgevallen, dat deze vuurmonden, die volgens de tegenstanders van het getrokken geschut zulk een *groot* voordeel hebben, door hun kartets-schot niet alleen het doordringen van vijandelijke tirailleur-groepen niet met kartetsen konden heletten, maar die tirailleurs genoodzaakt werden *het eerst* terug te trekken; het komt mij toch vrij waarschijnlijk voor dat *deze* vuurmonden — die toch weinig kans hadden de Pruisische artillerie op den Judenhügel te benadeelen — wel bijna uitsluitend op de aanrukkende infanterie zullen gevuurd hebben. Misschien zullen de gladde of glad geschutmannen nu wel zeggen: „met ongetrokken vuurmonden zou de artillerie van beide zijden allerwaarschijnlijkst niet in de gewone fout vervallen zijn, die zij nu beging, en zich meer met de aanrukkende troepen, haar voornaamste en in dit geval eenig doel, hebben bezig gehouden.” Ik zeg ook: *allerwaarschijnlijkst*, want anders zou men van beide zijden slechts gaten in de lucht hebben geschoten, zooals men dat noemt. Zoo bij een gevecht de tirailleurs hun vuur op 1000 passen reeds openen, zal men dan, om dit voor het vervolg te voorkomen, weder de gladloop geweren of die met vuurstenen gaan invoeren? Ik voor mij zou het verstandiger achten, den man meer met zijn wapen bekend te maken, beter te onderwijzen. Zoo is het ook met het getrokken geschut.

Ten slotte nog een enkel woord, naar aanleiding van het gesprokene door den heer SALVADOR. Ik moet dien spreker opmerken, dat en in de vergadering van Maart en heden avond met nadruk is aangedrongen op *veelkundige* en *degelijke* oefeningen, op oefeningen op eene wijze, zooveel mogelijk de oorlogstoestanden nabij komende. Ik ben meermalen in de gelegenheid geweest

daarop ook met ernst aan te dringen; nu geloof ik dat juist op die wijs, en wel op die wijs alléén, kan verkregen worden wat de heer SALVADOR wenscht en ook ik volstrekt onmisbaar acht. Oefening toch kweekt kennis; kennis geeft zelfvertrouwen, en zelfvertrouwen zal, ik houd mij daarvan ten volle overtuigd, in den werkelijken oorlog zelfstandigheid geven. De oefening gaat vóór; zij is in de eerste plaats *onmisbaar*, ja zij is zelfs de eenige weg waar langs men zelfstandigheid kan verkrijgen, en zonder haar zou die zelfstandigheid *hoogst gevaarlijk zijn*. De heer SALVADOR heeft gezegd, dat zijne ondervinding gedurende zijne militaire loopbaan hem heeft doen inzien, dat die zelfstandigheid onmisbaar is; ik mag daarom dan ook veronderstellen, dat die spreker het met mij eens zal zijn, dat zelfstandigheid ook gevaarlijk kan wezen, zoo zij te ver wordt uitgestrekt of toegepast door personen, die niet genoeg op de hoogte zijn van hunne taak. Naar mijn gevoelen kan men die zelfstandigheid niet per wet of per reglement invoeren, maar moet zij het gevolg zijn van grondige bekendheid met de taak, die ieder is opgelegd. *Die weet wat hij doet, zal van zelf zelfstandig weten te handelen als het noodig is; die niet weet wat hij doet, mag niet zelfstandig handelen, want dat zou hoogst gevaarlijk wezen*, dat is mijn gevoelen, dus vóór alles: *goede, degelijke oefeningen*.

De heer VAN WILLES zegt aanmerkelijk met den heer KNOOP te verschillen omtrent het effect, dat het op de troepen heeft, wanneer zij niet bekend zijn met hunne bevelhebbers en officieren, en omgekeerd. Hij kent geen ongelukkiger toestand voor een leger dat te velde moet trekken, dan wanneer het juist op dat tijdstip als het ware op nieuw wordt georganiseerd, en dan ook de bevelhebbers hunne troepen en de troepen hunne bevelhebbers niet kennen. Wederzijdsch vertrouwen is het voornaamste wat men behoeft bij den aanvang van een veldtocht. Ieder militair, die troepen heeft aangevoerd, zelfs in minder hachelijke omstandigheden dan een oorlog, heeft kunnen ondervinden hoe noodig het is, dat zij hunne officieren kennen. De vraag of dit uit dezen veldslag zou blijken, wordt beantwoord door *het slechte gebruik* dat van de troepen gemaakt is. Bijna de geheele slag heeft zich opgelost in een artillerie-gevecht, en noch infanterie, noch cavalerie

zijn ter juister tijd aangewend. Het is zeer de vraag, of dit niet daaraan moet worden toegeschreven, dat de bevelhebbers hunne troepen niet kenden, en niet wisten wat zij er van konden verwachten.

De heer KNOOP is het met den vorigen spreker eens, dat het natuurlijk altijd een voordeel is, dat de bevelhebbers bekend zijn met de troepen die zij aanvoeren, doch zijne opmerking was hoofdzakelijk, dat hij uit de beschrijving van den veldslag niet had kunnen opmaken, of de omstandigheid, dat de verschillende bevelhebbers onbekend waren met hunne troepen, invloed op de dapperheid en het strijdvermogen dier troepen heeft gehad. Dat de aanvoering te wenschen heeft overgelaten, zou toch hebben plaats gehad, onverschillig of de bevelhebbers hunne troepen al dan niet kenden.

De heer POMPE stelt de vraag, of de heer HOOGENBOOM niet van oordeel zou zijn, dat, indien het Hannoveraansche leger werkelijk goed georganiseerd en strijdvaardig ware geweest, het dan *nog kans* zou hebben gehad zich een weg te banen naar Zuid-Duitschland, als wanneer vermoedelijk niet gebeurd zou zijn, wat nu heeft plaats gehad?

Ware het leger georganiseerd geweest zooals het behoorde, dan zou het waarschijnlijk langs Gotha of Eisenach doorgedrongen zijn, *voor* dat de Pruisen zich hadden vereenigd. Dan zou eene vereeniging met de Beieren hebben kunnen geschieden. Het gemis eener deugdelijke organisatie werd de oorzaak, dat men *dit doel* niet heeft kunnen bereiken.

Spreker geeft geheel toe, dat het wenschelijk zou zijn geweest eene stelling in het land te hebben, — maar *die bestond niet en zij zou veel gekost hebben*. Ook *zonder eene stelling had het Hannoveraansche leger behouden kunnen worden*, indien slechts zijne organisatie beter ware geweest, — en dit zou aan den oorlog in Zuid- en West-Duitschland een geheel ander verloop hebben gegeven.

Ter beantwoording eener andere opmerking gelde dit, dat men de vraag niet had te beantwoorden in hoever de uitwerking op het schietterrein verschilt met die, verkregen door de artillerie op

den Judenhügel en den Kirchberg. Eens toegegeven, dat op 2000 pas, op het schietterrein, door één stuk geschut tegen een enkel stuk vurende, *dezelfde* uitkomst zou zijn verkregen, dient men echter niet uit het oog te verliezen, dat er niet op één stuk gevraagd werd. *Vijftien* vuurmonden stonden tegenover *twintig*, zoodat de schijven zeer uitgebreid waren. Bovendien stond de eene noch de andere in eene gedekte stelling. Zij stonden *boven op den kruin* van den Judenhügel en den Kirchberg, *volkomen zichtbaar en binnen de werking van het geschut*.

De heer HOOGENBOOM: In antwoord op de vraag van den spreker van heden avond, moet ik alleen opmerken, dat de volgende vragen, mijns inziens, hier voorop moeten gesteld worden:

1°. Was het *verlaten* van het land door het leger in het welbegrepen belang van Hannover, of werd dit daartoe genoodzaakt door de onmogelijkheid eene positie te nemen, sterk genoeg om de Pruisen *langen* tijd weerstand te kunnen bieden?

2°. Zou de vrijheid van Hannover verloren zijn gegaan, zoo het leger zich nog had staande gehouden, nadat de beslissing in Bohemen was gevallen?

Ik voor mij geloof dat de reden waarom men de Beieren wilde gnan helpen, meer moet gezocht worden in het gemis aan eene goed verdedigbare stelling. Welke hulp zou het Hannoveraansche leger in den eersten tijd aan de Beieren hebben kunnen bieden? Het was slecht uitgerust toen het zijn land verliet; die toestand zou op marsch naar het Zuiden, van nabij vervolgd door de Pruisen, er niet op gebeterd zijn, terwijl het leger, niet gewoon aan vermoeienissen, door die snelle marschen, die alleen de vereeniging konden mogelijk maken, zeker zéér uitgeput en verzwakt in het Zuiden zou zijn aangekomen. Bleef het daarentegen in Hannover, dan zou het, zoo als ik reeds opmerkte, met den dag in sterkte en geoefendheid zijn toegenomen; er zou een inniger verband zijn ontstaan en het gebrek aan onderlinge bekendheid zou zijn verminderd. Pruisen zou genoodzaakt zijn geweest zéér sterke korpsen in Hannover te detacheren, en zou daardoor deze troepen elders hebben moeten missen, of zoo het dit niet had gedaan, had het Pruissische leger, dat tegenover de Beieren stond, een vijand in den rug gehad, die met den dag in sterkte en degelijk-

heid toenam, en, zoo de kans in Midden-Duitschland slecht uitviel, zelfs gevaarlijk kon worden. Door het vasthouden van een groot Pruisisch legerkorps had het Hannoveraansche leger den Beieren meer hulp kunnen verleen, naar het mij voorkomt, dan door zich met deze te vereenigen, en zoo Pruissen slechts een zwak korps had afgezonderd om de Hannoveranen te observeeren, dan zouden deze spoedig in staat geweest zijn dit korps te verslaan en de Pruissen in den rug te bedreigen, misschien wel Berlijn in gevaar te brengen.

Ik kan niet nannemen dat de Pruissen, na den vrede met Oostenrijk gesloten te hebben, zich nog tegen Hannover zouden gewend hebben, daar het Hannoveraansche leger in eene behoorlijk versterkte stelling geplaatst, op dat oogenblik niet zoo gemakkelijk te verslaan zou geweest zijn.

Ik blijf dus bij mijn gevoelen, dat het verwaarloozen der doode strijdkrachten de hoofdoorzaak is geweest van den ondergang van Hannover. Ware men in Hannover minder zuinig geweest, waar het gold de landsverdediging — het valt niet te ontkennen dat de positie van dat land als deel van den Duitschen Bond daartoe aanleiding gaf — dan was men zeker thans voor hoogere belasting *ten behoeve van de schatkist van den voroveraar* bewaard gebleven; had men vroeger wat meer oefening, wat langer diensttijd van de inwoners *in het belang van 's lands vrijheid geeischt*, dan had men nu niet de zonen des lands zien inlijven in de gelederen van het vijandelijk leger.

Daar niemand meer het woord verlangt te voeren, sluit de Onder-Voorzitter, de heer STARING, de beraadslaging, en uit hij in deze laatste bijeenkomst van dit verenigingsjaar den wensch, dat de leden de vacantie aangenaam mogen doorbrengen, de belangen der Vereeniging niet uit het oog verliezen, en in het volgende verenigingsjaar weder met nieuwen moed en kracht hier tegenwoordig zullen zijn.

De vergadering wordt daarop na het aannemen van drie nieuwe leden gesloten.

Namens het Bestuur,

J. H. WITZENBORG,

Secretaris.

